

**Food and Agriculture
Organization of the
United Nations**

Ndondomeko Zambula Kuchichizga Zakuchiskira Ntchito Zichokozichoko Zakukhaliska za Ulovi

Zakukolelelanako na Ntchito Yakuwoneseska kuti Wanthu
Wali na Chakurya Chinandi na Yakumazga Ukavu

**Ndondomeko Zambula Kuchichizga Zakuchiskira Ntchito Zichokozichoko
Zakukhaliska za Ulovi**

Zakukolelelanako na Ntchito Yakuwoneseska kuti Wanthu wâli
na Chakurya Chinandi na Yakumazga Ukavu

Food and Agriculture Organization of the United Nations
Rome, 2022

Required citation:

FAO. 2022. *Ndondomeko Zambula Kuchichizga Zakuchiskira Ntchito Zichokozichoko Zakukhaliska za Ulovi Zakukolelelanako na Ntchito Yakuwoneseska kuti Wanthu wali na Chakurya Chinandi na Yakumazga Ukavu. Rome. <https://doi.org/10.4060/i4356tum>*

The designations employed and the presentation of material in this information product do not imply the expression of any opinion whatsoever on the part of the Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO) concerning the legal or development status of any country, territory, city or area or of its authorities, or concerning the delimitation of its frontiers or boundaries. The mention of specific companies or products of manufacturers, whether or not these have been patented, does not imply that these have been endorsed or recommended by FAO in preference to others of a similar nature that are not mentioned.

ISBN 978-92-5-136048-4

© FAO, 2022

© FAO, 2015 [English edition]

Some rights reserved. This work is made available under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 3.0 IGO licence (CC BY-NC-SA 3.0 IGO; <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/3.0/igo/legalcode>).

Under the terms of this licence, this work may be copied, redistributed and adapted for non-commercial purposes, provided that the work is appropriately cited. In any use of this work, there should be no suggestion that FAO endorses any specific organization, products or services. The use of the FAO logo is not permitted. If the work is adapted, then it must be licensed under the same or equivalent Creative Commons licence. If a translation of this work is created, it must include the following disclaimer along with the required citation: "This translation was not created by the Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). FAO is not responsible for the content or accuracy of this translation. The original [Language] edition shall be the authoritative edition."

Disputes arising under the licence that cannot be settled amicably will be resolved by mediation and arbitration as described in Article 8 of the licence except as otherwise provided herein. The applicable mediation rules will be the mediation rules of the World Intellectual Property Organization <http://www.wipo.int/amc/en/mediation/rules> and any arbitration will be conducted in accordance with the Arbitration Rules of the United Nations Commission on International Trade Law (UNCITRAL).

Third-party materials. Users wishing to reuse material from this work that is attributed to a third party, such as tables, figures or images, are responsible for determining whether permission is needed for that reuse and for obtaining permission from the copyright holder. The risk of claims resulting from infringement of any third-party-owned component in the work rests solely with the user.

Sales, rights and licensing. FAO information products are available on the FAO website (www.fao.org/publications) and can be purchased through publications-sales@fao.org. Requests for commercial use should be submitted via: www.fao.org/contact-us/licence-request. Queries regarding rights and licensing should be submitted to: copyright@fao.org.

Buku ili lalembeka pakukumbukira wa Chandrika Sharma
awo wakagwira nchito mwakujipereka pakukhumba
kukwezga ma umoyo gha wanthu wakugwira ntchito
zakukhwaska somba mcharo chose chapasi
ndipo wakatulapo lwande chomene pa ntchito
yakulemba ndondomeko izi

Mazgu Ghakudanga

Buku la ndondomeko zambula kuchichizga wanthu kugwiriska ntchito pakukhumba kufiska ulimi wa somba na ulovi uchokouchoko pakughanaghanila kusangika kwa chakurya chinandi na kumazga ukavu ndi buku lakwamba la ndondomeko zakudangilira vyaro vyakupambanapambana zakuzomerezgeka pachalo chose chapasi izo zalembeka pakulaŵiska chigaŵa chakukhumbikira chomene – icho kanandi chikuluwika- chigaŵa cha ŵalovi wachokoŵachoko.

Ntchito zichokozichoko za ulovi zikuba zakukhazikika chomene muvigaba, makhaliro na vigomezgo. Ndongomeko wanandi mbakujilemba wekha nchito ndipo wakukola somba zakulyeska mabanja ghawo panji mu madera ghawo. Wanakazi nawo wakutolapo lwande muchigaŵa ichi, chomene panchito izo zikugwirika pala somba zakoleka. Pafupifupi 90 mwa wanthu 100 waliwose wakugomezga somba izo zikukoleka. Nthewula, ulovi uchokouchoko ukugwira nchito yikulu chomene pankhani ya chuma na ukhaliro, kupereka chakulya chinandi kweniso kalyero kawemi. Kulemba wanthu nchito, na nthowa zinyake zakovwilira wanthu muvigaŵa kusazgilapo umoyo uwemi wa wanthu.

Ndongomeko izi zikusazgilapo pa malango ghakukhwaska ulovi uwemi agho pamoza na fundo zakusangika mu dango la UN lakukhwaska pamaji/pa Nyanja zikulu ngakumanyikwa makora chomene ndipo ghakamba kugwiriska nchito chilwero chakukhwaska ulimi wa somba na ulovi pacharo chapasi. Ndongomeko Zambula Kuchichizga Zakuchiskira Ntchito Zichokozichoko Zakukhaliska za Ulovi zikukozgana na ndondomeko zambula kuchichizgana pa kagwiriro ntchito kakukhwaskana na kuŵa na malo, wanangwa wakusanga chakulya chinandi, kweniso ndondomeko za kagwiriro ka ntchito kakwenerera ka wanthu wakuchita malonda mu ulimi na vyakurya. Nga vinthu ivyo vikugwiriskika ntchito ya ulovi ivi, Ndongomeko Zambula Kuchichizga Zakuchiskira Ntchito Zichokozichoko Zakukhaliska za Ulovi zikudangizga chomene wanagwa wa munthu na kukhumbikira kwa kuvwira mawupu gha wanthu wakusuzgika na mawupu gha wanthu wakugegeka.

Ndongomeko Zambula Kuchichizga Zakuchiskira Ntchito Zichokozichoko Zakukhaliska za Ulovi zalembeka pakulondezga dongosolo lakupulika maghanoghano gha ŵalovi wenecho na gha ŵalalaŵalala muchigaŵa ichi mwakuzomerezgeka na nkhumano za 29 na 30 za komiti ya wupu wa FAO zakukhwaska Ulovi (COFI). Pakati pa vyaka vya 2010 na 2013, wupu wa FAO ukadangirira dongosolo lapacharo chose ilo likakhwaska wimiriri wa maboma wambula kuchepera pa 4000, ŵalovi wachokoŵachoko, wakugwira nchito zakukhwaska somba na mawupu ghawo, wanthu wakuchita kafukufuku, vyaro ivyo vikupereka wowwiri wa chitukuko, na wanji wakukhwaskika kufumira ku vyaro vyakujumpha 120, vigaŵa 6 kweniso nkhumano zakujumpha 20 za mawupu agho nga boma chara zakupulika maghanoghano gha wanthu muvyaro vyawo.

Vyakulondezga vya nkhumano izi vikapereka lufurwa lwa ntchito ya FAO yakufumba maghanoghano gha wakaswiri pa nkhumano ya mu May chaka cha 2013 na February muchaka cha 2014 kuti wakoleraneko pakulemba ivyo wapulikana paumaliro. Kuzomerezgaka kwa Ndongomeko Zambula Kuchichizga Zakuchiskira Ntchito Zichokozichoko Zakukhaliska za Ulovi na nkhumano 31 ya COFI mu June chaka cha 2014 kukwimirira kutonda kukulu pakukhumba kuwoneseska kuti ulovi uchokouchoko ngwakuvikiririka na wakukhazikika.

Ndongomeko Zambula Kuchichizga Zakuchiskira Ntchito Zichokozichoko Zakukhaliska za Ulovi ntchilwero chakukhumbikira chomene pakulondezga mboniwoni ya wupu uwu yakukhumba kumazga njala, nakulimbikiska chitukuko chakukhazikika nga ndi umo vili kulembekera mu ndondomeko za kagwiriro ka ntchito ka wupu wa FAO. Fundo izi ndi zakwambilira mu vidumbirano, kupanga fundo na vyakwenera kuchita pa mulingo na kovwira chigaba ichi kumanya kukhumbika kwakwe pa ntchito yakuwoneseska kuti wanthu bali nachakurya chinandi kweniso kumazga ukavu. Suzgo ilo lilipo kwasono na mamembala gha wupu wa FAO na wose wakukhwaskika nda kambilo ka kugwiriska nchito Ndongomeko Zambula Kuchichizga Zakuchiskira Ntchito Zichokozichoko Zakukhaliska Za Ulovi.

Wupu wa FAO ngwakujipereka kovwira na kuwoneseska kuti Ndongomeko Zambula Kuchichizga Zakuchiskira Ntchito Zichokozichoko Zakukhaliska Za Ulovi zikugwiriskika nchito ndipo Wupu uwu, uli na chigomezgo chakulutilizga kukoleranako panchito na mawupu ghanji ghakukhwaskika - kusazgirapo vyaro, ŵalovi wachokoŵachoko, wakugwira ntchito zakukhwaska somba na mawupu ghawo. Mawupu agho nga boma chara, wakuchita kafukufuku na awo wakusambira na kusambizga mu masukulu, makampani ghakwima pagheka na vyaro ivyo vikuvwira vyaro ivyo vikukwera sono panthowa yakukhumba kuŵa ulovi uchokouchoko wakukhazikika kwakuyana na kusangika kwa chakulya chinandi na kumazga ukavu.

José Graziano da Silva
Former FAO DIRECTOR-GENERAL

Vyamkati

Chigaŵa Chakwamba

Mazgu ghakwamba

1. Vyakulata 1
2. Mtundu wa ndondomeko izi na vinthu ivyo vikikhwaskana navyo 1
3. Fundo zakudangilira 2
4. Kukoleleranako kwa ndondomeko izi na ndondomeko zinyake 4

Chigaŵa Chachiŵiri

Ntchito za ulovi zakwenerera na chitukuko chakulutirira

5. Kayendeskerero ka umwenecho wa malo mu ulovi wa ŵalovi ŵachokoŵachoko na kagwiriskiro ka vinthu mwakwenerera 7
- 5a. Kayendeskerero kakwenerera ka umwenecho wa malo 7
- 5b. Kupwelelera vyamoyo vyam'maji mwakwenera 9
6. Chitukuko cha ukhaliro, kulembana ntchito kweniso ntchito ziwemi 10
7. Kunoza somba, Vyakuchitikachitika pala somba zakomeka na malonda 13
8. Kuyana nkhangono pakati wa wanalume na ŵanakazi 14
9. Ngozi zakwiza mwakubuchizizga na kusintha kwa nyengo 15

Chigaŵa Chachitatu

Kuoneseska kuti vyakuchitika vyose vikulimbikiska kuti vinthu vichitikenge nakukwaniriska chinonzero

10. Kupulikika makora kwa ndondomeko, kukolelenako na kugwilira ntchito limoza kwa ma bungwe 18
11. Uthenga, kasandasanda na kukhwaskana 19
12. Kukwezga kaghanaghaniro 21
13. Kukhazikiska wovyiri na kulondorozga 22

Mazgu ghakudumula

CCA

Kusintha kachitiro ka vinthu mwakukoleleranako na kusintha kwa nyengo

DRM

Nthowa zakuchepeskera kunangika kwa umoyo panji vinthu uko kukuchitika chifukwa cha Ngozi zikuluzikulu

ICESCR

Phangano la vyaro lakukhwaska wanangwa wa munthu wa chuma, khaliro kweniso mdawuko

IMO

Wupu wakuwona vya vinthu vyakusangika paNyanja zamchere

NGO

Mawupu agho nga boma yayi

UN

Wupu wa Kukoleleranako kwa vyaro uwo ukulata kukhazikiska mtende na chivikiliro pacharo chapasi

CEDAW

Fundo za ku Nkhumano yakudumbirana vyakumazga mitundu yose yakugegera wanakazi

EAF

Ulimi wa Somba Panji Wakulondegza nthowa Zachilengiwa

IGO

Wupu wa Vyaro Vyakupambanapambana

IUU

Ulovi wambula kulondegza malango

RIO+20

Wungano wa wupu wa UN wakukhwaska chitukuko chakulutilira

UN DRIP

Fundo Zakuphazgika na UN Zakukhwaska Wanangwa wa Wanthu wonse awo mbene Charo

WTO

Wupu wakuwona vya malonda pacharo chose

CSO

Mawupu agho nga boma yayi

HIV/AIDS

Kachibungu ka HIV na Matenda gha Ezi

ILO

Wupu Wakuona vya Wanthu Wakugwira ntchito

MCS

Kwendera, Kwendeska ivyo Vikuchitika na Ulovi wa Somba

THE CODE

Malango Ghakuyendeskeru Ulovi

UNFCCC

Phangano la la kukhwaska vyachilengiwa Chomenechomene Kusintha kwa Nyengo ilo Likazomerezgeka Na Vyalo pafupifupi 152 ku nkhumano Ya UN

Likuyowoyachi Buku Ili

Ndondomeko Zambula Kuchichizga Zakuchiskira Ntchito Zichokozichoko Zakukhaliska Za Ulovi izo Zikukolelanako na Ntchito Yakuwoneseska kuti Wanthu wâli na Chakurya Chinandi na Yakumazga Ukavu zalembeka kuti zigwire nchito mwakuvwirana na malango gha ulimi wa somba na ulovi uwemi agho ghakakhazikiskika muchaka cha 1995 na wupu wa FAO ghakuchemeka kuti Malango Yakwendeskera Ulovi uwemi. Ndondomeko za mubuku ili zalembeka kuti zivwire kulongozga ulovi uchokouchoko mwakukoleleranako na fundo na malango ghakukhwaska ulimi na ulovi gha wupu wa FAO. Nthewula, ndondomeko izi zikwenera kuvwira pa kuwonekera, kumanya na kukuzga ntchito yikulu iyo ndondomeko zikugwira kweniso kuvwira pa nchito yakuyezgayeza kumazga njala na ukavu muvyaro na pachalo chose chapasi. Ndondomeko izi zikuchiska ulovi uwemi na vitukuko vyakukhazikika vyakukhwaska ukhaliro na chuma ivyo ni vyakupindulira muwiro uno na miwiro yamunthazi, chomenechomene pakudidimizgapo pa ndondomeko na wakugwira ntchito zakukhwaska somba na wose wakugwira nchito zakukhwaskika kusazgilaposo mawupu gha wanthu wakusuzgika na mawupu gha wanthu wakugegeka, pakulimbikiska wanangwa wa munthu.

Kukwenera kudidimizgika mwakuwerezgawerezga kuti Ndondomeko za mubuku ili nizambura kuchichizga kuti munthu wagwiriske nchito, zalembekera vyaro vyakupambanapambana ndipo zakhazikika chomene pa vyakukhumbikira vya vyaro ivyo vikukwera sono.

Ulovi na ulimi wa somba uchokouchoko na vyakuchitika vyose vyakukhwaska kunozgekerera kukola somba, kukola somba na ivyo vikuchitika pala somba zakoleka- nchito izo zikugwirika na wanthu wanalume na wanakazi ni nchito zakuzilwa chomene zakukhwaska kusanga chakulya chinandi na kalyero

kawemi, kumazga ukavu, na chitukuko chakuyana na kagwiriskiro nchito kawemi ka vinthu vyachilengiwa.

Ulovi uchokouchoko ukutuma chakulya chiwemi ku misika ya wanthu wakuchigaŵa, caro na misika ya kuwalo kwa caro nakutiso ukwiza na ndalama izo zikutukula chuma cha chalo na wanthu wake.

Ukusonkha hafu ya somba zose izo zikukoleka pacharo chapasi. Pala tikughanaghanira somba izo zikulyeka na wanthu panyumba, unandi wake wa somba izo zikukoleka na ndondomeko ukujumpha hafu ya somba izo zikukoleka. Ulovi za munyanja zambula muchere na madambo ngwakukhumbikira chifukwa zinandi mwa izo zikukoleka na ndondomeko zikulyeka na wanthu. Ulovi uchokouchoko ukulemba wanthu ntchito ya ulovi na nchito zakukhwaska somba wakukwana 90 pa wanthu 100 waliwose ndi mwa wanthu aŵa pafupifupi mbanakazi. Kupatula kulemba wanthu ntchito zakukhazikika panji kwakanyengo waka, ulovi wakanyengo kachoko panji wa apo na apo, na vyose vyakukhwaska ulovi vikupereka vinthu vyakusazgirapo vyakusoŵekera vyakugwiriska ntchito pa umoyo wa wanthu wanandi. Vyakuchitika ivi vingaŵa vyapamphepete waka panji vingaŵaso vyakuvwira chomene

munyengo ya masuzgo. Ndongomeko wanandi wakujigwirira wekha nchito ndipo wakujisangira wekha chakulya cha mabanja ghawo na wANJI kuvigaŵa ivyo wakukhala kweniso kugwira nchito ya ulovi kuti wasangepo ndalama. Kuloŵa somba na ntchito zose zakukhwaskana na ulovi zikuchiska ntchito za chuma zamuvigaŵa ivo vili mu

mphepete mwananja, nthewula zikuvwiraso muvinthu vinyakhe vinandi.

Ulovi uchokouchoko ukwimirira chigaŵa chikulu cha icho kukuchitika vinthu vinandi vyakupambanapambana, ndipo chikumanyikwa makola na nkhalo yakusamasama pakutolera nyengo umo zilili. Vimanyikwiro vyenecho vya vigaŵa ivi vikusinthasintha pakutolera malo; nkhanira, ulovi uchokouchoko wunyake ukutemwa kuchitikira kufupi na uko walovi wakukhala, kupangiska kuti wanthu wawonenge kukoleleranako kwa midawuko ya ntchito zakukhwaska somba na maumoyo ghawo kusazgirapo ivyo iwo wakuŵikapo mtima pakugomezga kuti ndivyo zikuŵagumanya pamoza nga wanthu wa chigaŵa chimoza. Walovi wanandi na wakugwira nchito zakukhwaska somba, ulovi ukuyimilira moyo wawo wa dazi na dazi ndipo chigaŵa chikulongola midawuko ya wanthu yakupambana-pambana.

Ndongomeko, wanandi wakugwira nchito zakukhwaska somba na vigaŵa ivyo wakufumira – kusazgilapo mawupu gha wanthu wakusuzgika na wakugegeka wakugomezga somba zakufumira mu maji na malo. Wanangwa wakuŵa na malo ghako mumphepete panji kunthazi kwa maji ngwakukhumbika chomene pa kusanga mwaŵi wa ulovi kusazgirapo

kuzinozga na kusaska panji kuguliska kweniso pakuzenga nyumba yakukhalamo na vyakukhumbikira vinyake pa umoyo wa dazi na dazi. Kuŵa makola kwa vyamoyo vyamumaji vyose nkhwakovwira chigaŵa ichi kuti chilutilizge nchito iyo chikugwira yakupwelelera umoyo wa wanthu.

Kukhumbika kwake kuli apa, wanthu wanandi awo wakutola nawolwande pa ntchito za ulovi uchokouchoko kulutiskika pasi na muntchito zakuwoneseska kuti wanthu wali na chakurya chinandi kweneso chakukhumbika na thupi, za kumazga ukavu, za chitukuko chakuvwira wose na kagwiriskiro ntchito ka vinthu

1. Mazgo ghakuti vinthu vyakukhwaska somba mubuku ili ghakunang'anamula chamoyo chilihose chakusangika mu maji (munyanja zamuchere na Nyanja na madambo ghambula muchere) ivyo vingakoleka na kulyeka.

mwakupwelelera kuti vilutilire kusanguka. Kupwelelera na kukuzga wowwiri uwo wa ntchito zichokozichoko za ulovi zikupereka kukusangana na masuzgo ghanandi. Muvyaka 30 panji 40 ivyo vyajumphapo, ntchito zakutukula chigaŵa cha ulovi pa chalo chose chapasi, kanandi zaŵa zakunangiska vinthu ivo vikugwiririskika ntchito pakukhumba kusanga vyakukhumbika pa umoyo, ndipo zaŵa zakupereka chofyo ku malo uko ŵanthu na vinyakhe vyamoyo ŵakukhala na umo vyachirengiwa vikukhalirana.

Midawuko yakugaŵa na kugaŵana vinthu vyakusangika mu maji na ŵalovi ŵachokoŵachoko, ivyo vyakhala vikugwiririskika ntchito kwa nyengo yyitali, yilikusintha chifukwa ŵanthu ŵakutola nawo lwande yayi pa vyakuchitika kweniso chifukwa muwuso wakuŵika mazaza ghanandi pa ŵanthu ŵakudangirira awo mbachoko, kusintha kukulu kwa luso lwa sayansi mu nyengo yichoko, na kusintha kukulu kwakukhwaska mawupu ghakupambana-pambana gha ŵanthu. Ŵanthu awo ŵakutola nawo lwande mu ulovi uchouchoko ŵakusuzgika na suzgo la kupambana kwa mazaza pa ŵanthu. Kanandi, pakuŵa kupambana maghanoghano pakati pa ŵalovi ŵakuluŵakulu na ŵalovi ŵachokoŵachoko, ndipo paliye kugomezgana panji kuphalizgana pa ntchito za ulovi uchokouchoko na vigaŵa vinyakhe vya vyakuchitika pamoyo wa munthu.

Kanandi, vigaŵa vinyakhe ivi vikukhwaskika na mazaza ghakufuma ku ndyale panji chuma, ndipo vigaŵa vinyankhe ivi ni nga kukopa ŵalendo, ulimi wa somba, ulimi wa mbewu zakumera kumtunda na viŵeto, nkhangono zakwendeskera makina, migodi, kupanga vinthu, na vyakuzengazenga.

Pala ukavu wasangika muvigaŵa ivyo ulovi uchokouchoko ukuchitikira, vinthu vinandi vikukhwaskika ndiposo wukwiza chifukwa cha ndalama pera chara, ukavu ukwizaso na vinthu ivyo vikutondeska kuti ŵanthu ŵakondwere na wanangwa wawo wakubabika nawo nga ngwakukhwaska kuŵa ŵenecho mu chalo, vya

ndyale, vya chuma, kakhaliro ka ŵanthu na midauko

Kanandi vigaŵa ivyo kukuchitikira ntchito zichokozichoko za ulovi vikusangika kutali na malo agho ngakutukuka ndipo kanandi ŵanthu ŵakukumana na masuzgo ghanandi para ŵakukhumba kugwiriska ntchito misika, vipatala, masambiro na vinyake vyakusoŵekera pa umoyo wa ŵanthu wa dazi na dazi.

Vinyake vyakumanyikwa vyakukhwaska malo agha ndi ngati ŵanthu kuŵa ŵambula kusambira kwenecho, kusangika kwa matenda na kupereŵera kwa dongosolo la kukhazikika lakwendeskera vinthu nga ndi mawupu ghakuchitira vinthu vyakupambana pambana na mawupu.

Mwaŵi uwo ukusangika wukuŵa uchoko, ivyo vikupangiska kuti ŵanthu awo ŵakutolapo lwande pa ntchito za ulovi uchokouchoko ŵasanganenge na masuzgo ngati nkhusoŵa kwa vyakuchita vinyakhe kuti munthu wasange vyakusoŵekera, kusoŵa ntchito kwa ŵawukilano, kugwira ntchito mumalo ghambula kuvikililika na kuleka kopa chofyo, kugwira ntchito mwakuchichizgika na kugwiriska ntchito ŵana.

Kunangika kwa malo na mphepo, kunangika kwa vyachilengiwa, vyakulongezga vya kusintha kwa nyengo, ngozi zikuluzikulu zakwambika na vinthu vyachirengiwa na zinyake zakwiza chifukwa cha vyakuchitika vya ŵanthu, ivi vyose vikusazgirapo pa m'ndandanda a masuzgo agho ghakuchitika muvigaŵa umo mukuchitikira ulovi uchokouchoko. Vyose ivi vikupangiska kuti ndondomeko na ŵanthu ŵanji ŵakugwira ntchito zakukhwaska somba ŵatondekenge kuyowoyapo, kupwelelera wanangwa wawo wakubabika nawo, wakuŵa na malo, kweniso kuchiska kagwiriro ka ntchito kawemi pwelelera somba izo zikupangiska kuti ulovi uchitike.

Ndondomeko izi zikapangika pakugwiriska ntchito ndondomeko yakuchiska ŵanthu kuti

Watoledgepo lwande na kukhalapo pa vidumbirano vya pakati pa wanthu wakuvigaŵa uko kukuchitikira ulovi uchouchoko, mawupu ghakuchiska wanangwa wa wanthu, maboma, vyaro, mawupu gha muvigaŵa vyapacharu chapasi, na wose awo wakukhwaskika. Vidumbirano vya nkhwantha zakupambanapamban za Wupu Wakuwona vya Chakurya na Ulimi pa Chalo Chose Chapasi (FAO) vikapangika mu nkhumano ziwiri. Nkhumano yakwamba yikachitika kufuma pa 20 m'paka pa 24 Meyi mchaka cha 2013, ndipo nkhumano yachiwiri yikachitika kufuma pa 3 m'paka Febuluware mchaka cha 2014. Pawumaliro, nkhwantha izo zikawerelamo ndondomeko izi.

Ndondomeko izi zikapangika pakughanaghanira fundo na maghanoghano ghakupambana-pambana kusazgilapo: kuleka kusankhana, kutolapo lwande kwa munthu waliyose, kugomezgeka na ulamuliro uwemi, na fundo zakuti munthu waliyose wali na wanangwa wakubabika nawo wanangwa uwu ungagaŵika chara ndipo wanangwa uwu ukwenderana. Ndondomeko izi zikukoleleranako na kulimbikiska wanangwa wakubabika nawo wa wanthu pa chalo chose chapasi. Ndondomeko izi zikusazgilapo pa malango ghakwendeskera ulimi na ulovi gha wupu wa FAO na ndondomeko zinyake.

Ndondomeko izi zapangika mwakughanaghanira ndondomeko zakukhwaskana na malango gha FAO, nga ndi: ndondomeko za Ulimi wa somba uwemi No. 10 "Kukuzga Lwande Lwakutoleka na Ndondomeko Pakupenja kumazga Ukavu na Kuwoneseska kuti Wanthu wali na Chakurya Chinandi," kweniso ndondomeko zinyake zakukhazikika na kumanyikwa makora nga ndi Ndondomeko Yakwovwira Kendeskero Kawemi ka Umwenecho wa Malo, malo Ghakuchitirapo Ulovi, na Thondo Mwakukhwaskana na Ntchito Yakuwoneseska kuti Wanthu wali na Chakurya Chinandi kweniso

Zambura Kuchichizgana Zakuvwira Zintchito Zakukwaniriska Pakulutiska panthazi Wanangwa Wakuŵa na Chakurya Chinandi na umo zikukolelelanako na ndondomeko zinyake.

Maboma na wose wakukhwaskika wakuchiskika kuti wazigwiriskengeko nchito ndondomeko zinyake izi, na ndondomeko zinyake zanthewula, pakupenja kukwaniliska fundo izo zikwenera kulondezgeka, kujipereka kwambul kuchichizgika na ulongozgi uwo ulipo.

Chigaŵa Chakwamba Mazgo ghakudangilira

1. Vyakulata

1.1 Chakulata cha ndondomeko izi ndi:

a) kulutiska panthazi ntchito iyo ndondomeko ŵakuteŵeta pakupenja kutolapo lwande pa nchito yakuwoneseska kuti chakulya chikusangika chinandi pa charo chose chapasi, kweniso kulimbikiska vya wanangwa wakuŵa na chakulya chinandi.

b) Kumazga ukavu kweniso kukwezga ukhaliro na chuma cha ŵalovi na ŵanthu ŵakugwira nchito mu ndondomeko yakwendeska vya ulovi kuti uŵe wachikhazi.

c) Pakukhumba kuti ulutilire kugwiriskika nchito, kendeskero kakwenerera kweniso kupwelelera somba mwakukoleleranako na ndondomeko zakwendeskera ulovi uwemi wa somba na ndondomeko zinyake.

d) Kukhumba kulimbikiska kutolapo lwande kwa ŵalovi ŵachokoŵachoko pa ntchito zakupwelelera charo na ŵanthu ŵake kwakuyana na chuma, ukhaliro kweniso vinthu vyachilengiwa vyakulutirira munthazi.

e) Kupereka ulongozgi uwo ungagwiriskika ntchito na vyaro na

mawupu ghanyake ghakukhwaskika na

chakulata cha kulondezga ndondomeko za kupwelelera vyachilengiwa kweniso zakovwira ŵanthu kutolapo lwande, nthowa na malango ghakwenera kulondezga pakukhumba kulutiska panthazi ulovi uwemi wa somba wakukhazikika wa ŵalimi ŵachoko-ŵachoko.

f) Kulutiska panthazi vya kusambizga ŵanthu na kulimbikiska vyakuti ŵanthu ŵamanyenge vinandi vyakukhwaska mdauko, udindo, na ivyo awo ŵakugwiriska ntchito ndondomeko zandondomeko za somba ŵangakwaniska kuchita, pakughanaghanira ivyo ŵakumanya kufuma ku ŵapapi panji mdauko wawo, kweniso masuzgo na mwaŵi wakukhwaska ivi.

1.2 Vyakulata ivi vikwenera kufiskika pakughananiraso kulutiska panthazi wanangwa wakubabiwa nawo wa munthu, pakupereka mazaza ku madera agho kukukhala ŵalovi ŵachokoŵachoko kuti wose pamoza, ŵanalume na ŵanakazi ŵatolengepo lwande pakukaka fundo, kutola udindo wakupwelelera vinthu vya ulovi wachikhazi, kudidimizgapo vyasoŵa vya vyaro ivyo vikukwera sono, kweniso phindu lake ku mawupu ghakusoŵa civikiliro na mawupu ghakuluwika.

2. Mtundu wa ndondomeko izi na vinthu ivyo vikukhwaskana navyo

2.1 Buku ili lingagwiriskika nchito na uyo wakhumba kuligwiriska nchito. ŵalovi ŵachokoŵachoko ŵakupambanapambana, lalembekera

vyaro vyose vyapasi nanga uli likuyima chomene pa vyakukhumbikira vya vyaro ivyo vikukwera sono.

2.2 Buku ili ndakwenera wâlovi awo wâkuwvetera mu nyanja za mchere na nyanja zambula mchere na madambo, apa tikung'anamula wânalume na wânakazi wuwo awo wâkugwira nchito za ulovi apo wâkunozgekera kukolola somba na pala wâkolola. Kukoleleranako uko kulipo pakati ndondomeko na ulovi,

nkhwakuzomerezgeka kweni ndondomeko izi zimilira chomene pa unandi wa somba zakukomeka mumalo yakukomera somba.

2.3 Ndongomeko izi zanozgekera vyaro ivyo ni mamembara gha wupu wakuwona vya chakurya na ulimi pachalo chose wa FAO na awoso ndi mamembala yayi muvigaŵa vyakupambana-pambana vya charo, vigaŵa vichokovichoko, vigaŵa vikuluvikulu, mawupu gha vyaro vyakupambana-pambana, mawupu gha maboma ghakupambana-pambana, na wose wâkugwira nchito zichokozichoko zakukhwaska somba (wâlovi, wâkugwira ntchito zinyakhe, madera ghawo, wanthu wa maudio kumadera ghawo, na mabungwe ghakukhwaskika). Chakulata chinyakhe cha ndondomeko izi ndi kovwira chigawa cha ntchito za kafukufufu na masambiro ghapachanya, mabungwe agho nga muboma yayi, na wanyakhe wâkukhwaskika na ntchito zakukhwaska somba, kweniso na kunogzaso kagwiliskilo ntchito ka vilengiwa vya m'maji.

2.4 Ndongomeko izi zikuzomerezga vya kupambana-pambana kwa ndondomeko na vyakuti paliye ching'anamulo chimoza pela chakuzomerezgeka na wose ku chigaŵa ichi. Mwanthwula ndondomeko izi kuti zikupereka ching'anamulo chimoza pela cha ndondomeko yayi panji kuyowoya umo ndondomeko izi zikwenera kugwirira ntchito mucharo chinyake yayi. Ndongomeko izi chomene-chomene nizakwenerera awo wâkugomezga ulovi kuti wasange waka chakurya na vyakusoŵeka vinyake na wâlovi awo wâkusoŵeka wowwiri. Pakukhumba kuwoneseska kuti

ndondomeko izi zikugwiriskika nchito mwapakweru kweniso mwakulongola kugomezgeka, nchitu chakwenerera kuti nchito izo na awo wâkugwira nchito izo zikutoleka kuti ndi zichokozichoko, vimanyikwe na kumanya mawupu agho ghakusoŵa wowwiri panji ghakugegeka agho ghakukhumbikwa wowwiri.

Ivi vikwenera kuchitikira pa vigaŵa vikuluvikulu, vigaŵa vichokovichoko panji charo chimoza kweniso pakuwona umo vinthu vilili panyengo iyo. Vyaro vikwenera kuwoneseska kuti kusanga na kugwiriska nchito uku kwenera kulongozgeka na kutolapo lwande kwa kuzomerezgeka, kudumbiskana na wanthu uko kukuchitika pakuyowoya na wanthu wakupambana-pambana mu vigaŵa ndipo kusankha uku kwenera kuŵa na chakulata pa mazgo gha wose, wânalume na wânakazi. Magulu ghose yakukhwaskika ghavwire nakutola nawo lwande mudongosolo lose ili.

2.5 Ndongomeko izi zikwenera kung'anamulika na kugwiriskika nchito pakulondezga malango gha charo icho na mawupu ghake.

3. Fundo zakwambilira

3.1 Ndongomeko izi zanozgeka pakulingana na wanangwa wakubabika nawo wa wanthu pacharo chapasi, kachitiro ka ulovi uwemi kweniso chitukuko chakukhazikika pakulondezga chikalata cha vidumbirano vya kuwungano wa umoza wa vyaro vyose vya pasi wakukhwaska chitukuko chakukhazikika (Rio +20) icho chikuchemeka kuti "Umoyo Wuweme uwo Tikukhumba", malango ghakukhwaska ulovi na vinyake vyakukhwaskika, kulaŵiska chomene pa magulu gha wanthu wâkusuzgika panji wâkugegeka na kukhumbikira kwa kulimbikiska vya kukhumbikwa kwa wanangwa wakuŵa na chakurya chinandi.

1. Wanagwa wa Munthu:

Pakuzomerezgeka wanangwa wa munthu wakupika nchindi kweniso kuti munthu waliyose wana wanangwa wakubabika nawo, wanthu wakukhwaskika wose wakwenera kuzomerezga, kuchindika, kulimbikiska na kuvikilira fundo zakukhwaska wanangwa wa munthu na kuzigwiriska nchito mwakwenerera mu madera agho wanthu wakugomezga ulovi wa walovi wachokowachoko, ngati umo vikuyowoyekera na mulingo wa wanangwa wa munthu wa vyaro vyose: wanangwa ngwa munthu waliyose, paliye uyo wangakupoka panji kukanizga, ungagaŵika yayi, kwenderana, na kuyanana, ulije kusankhana; kutolapo lwande kwa waliyose, kugomezgeka, na ulamuliro wakulondezga malango. Vyaro vikwenera kuchindika na kuvikilira wanangwa wa awo wakugwira ntchito yakuvikilira wanangwa wa wanthu apo wakugwira nchito na walovi wachokowachoko

Walovi wachokowachoko wakwenera kuchindika wanangwa wa munthu. Vyaro vikwenera kuwona umo nchito zakukhwaska ndondomeko izo zikwendeskeka na boma yayi zikwendera pakukhumba kuwoneseska kuti wakulondezga ndondomeko za wanangwa wakubabika nawo wa munthu za pacharo chose.won.

2. Kuchindika mdawuko: kumanya na kuchindika kagwiriro kantchito ako kalipo kale pa mawupu na walongozgi wamuvigaŵa kweniso mahara gha bapapi na vinyakhe vyakukhwaska ntchito za walovi wachoko-wachoko, wanthu wamuchigaŵa na mawupu ghakukhwaska mdawuko kweniso kulimbikiska wamama kuŵa walongozgi na kugwiriska ntchito chigaŵa 5 cha Fundo za ku Nkhumano yakudumbirana vyakumazga mitundu yose yakugegera wanakazi (CEDAW).

3. Kuleka kusankhana: kulimbikiska vyakuleka kusankhana kwa mtundu uliwose mu ndondomeko na kachitiro ka vinthu vyakukhwaska walovi wachokowachoko.

4. Kuleka kupambaniska pakati pa wamama na wadada nkhwakukhumbika chomene pa chitukuko chilichose. Kumanya kukhumbikira kwa wamama mu ntchito za walovi wachokoŵaichoko, wanagwa na mwaŵi wakuyanana vilimbikiskike

5. Kuleka kupambaniska pakati pa wanthu: Kulimbikiska ulunji na kuleka kutemwera – pa malango na wanangwa wa munthu – ku wanthu wose na mitundu yose, kusazgilapo wanangwa wakuyana kuti waliyose wakondwe nawo. Kweniso kuzomerezga kupambana uko kulipo pakati pa wanalume na wanakazi na nthowa izo zikulondezgeka kuti kuyana uko kulipo kulute panthazi. Zinyake mwa izo nkugwiriksa ntchito ndondomeko nthowa zakovwira kwenererezga magulu ghanyake mwadala na chakulata chakufikiska kuyanana pakati pa wanthu chomenechomene wanthu wakusuzgika na wanthu awo wakugegeka.

6. Kufumbana maghanoghano na kutolapo lwande: kuwoneseska kuti pali kutolapo lwande nyengo zose mwakumasuka kweniso mwakuvwira na kumanya icho wakuchita ku madera agho wakukhala walovi, kusazgirapo wene chikaya pakulondezga ndondomeko za Wupu wa Kukoleleranako kwa vyaro uwo unachilato cha kukhazikiska mtende na chivikiliro pacharo chapasi (UN) pa wanangwa wa wene chikaya. Fundo zakuphalazgika na UN zakukhwaska Wanangwa wa wanthu wose awo mbenecho charo pakupanga fundo zose zakukhaskana na ntchito za ulovi na vigaŵa ivyo ntchito zichokozichoko za ulovi zingachitikirako kweniso malo agho ghali pafupi, na kuwoneseska kuti kupambana nkhangono kwa bakukhwaskika kwalongosoleka. vyakulondezgapo na wowwiri kufuma kwa awo wangakhwaskika ntchito na fundo izo

zakakika pambele fundo izo zindayambe kugwiriskika na kupereka mazgolo ghakwenerera ku vyakukhumba vyawo.

7. Kulondezga malango: kugwiriska ntchito nthowa zakulondezga malanngo mu ntchito zichokozichoko za ulovi kwizira mu malango agho ghakusangika muviyowoyero ivo vikugwiriskika ntchito chomene muchigaŵa kweniso kwa ŵanthu wose. Malango agha ghave ghambura sankho na ghakukolelerana na fundo zinyakhe zamu chalo kweniso pa chalo chose chapasi. 98u ivi vichitike pakumanya ntchito zinyakhe izo zikugwirika mwakujiperaka waka muvigaŵa kweniso muvialo

8. Kuchita vinthu pakweru: kulongosola na kuthandazga makoraghe ndondomeko, malango na kachitiro ka vinthu muviyowoyelo vyose, kuthandazga fundo zose muviyowoyelo vyakugwiriskika ntchito na vyakufikira wose.

9. Kuŵa wakumasulika kuzgola mafumbo ghakukhwaska kachitiro kako ka vinthu ivyo watumika kuti uchite: Ŵakugwira ntchito, vigaŵa vya boma kweniso mawupu ghakuyima paghekha ghakukhwaskika kuti ŵagwire ntchito zawo mwakulondezga ndondomeko za malango.

10. Chuma, ukhaliro na vya chilengiwa vyachikhalire: kugwiriska ntchito nthowa zakukanizgira vyakulondezgapo vyambura kwenerera nga kunangika kwa vyachilengiwa, ulovi wambula kughanaghanira namachero na kunangika kwa vyachilengiwa kweniso vinthu ivyo vikwiza na masuzgo panji mtende pa ukhaliro na chuma.

11. Nthowa zaghanaghanira malwande ghose gha chinthu na kugwiriska ntchito vinthu vyakupambanapamba: kumanya nthowa zachirengiwa pa ntchito za ulovi, ulimi wa somba panji ulovi wakulondezga nthowa zachilengiwa nga ndi nthowa yimoza yakovwira, kumanya vinthu vyose

vyakukhwaskana na vigaŵa vyose uko kukuchitika ntchito zichokozichoko za ulovi kweniso kuwoneseska kuti pali kukoleleranako kuwemi na kugomezgana pakati pa ntchito zichokozichoko za ulovi.

12. Udindo wa mawupu ku ŵanthu: kuchiska kukolelerana pakati pa ŵanthu mu ntchito yakupwelelera chilengiwa, ntchito iyo yikulimbikiska kukoleleranako pakati pa mawupu ghakukhwaskika.

13. Kachitikiro ka vinthu kambula kusuzga na kakukwanira makora akoso nkhawemi kwa ŵanthu na chuma: Kuwoneseska kuti fundo, ndondomeko na ntchito zinyakhe zakukhumbika kutumphula ntchito zichokozichoko za ulovi zikulimbikiska ukhaliro wa ŵanthu na chuma. Fundo ziŵe zakukoleleranako naumo vinthu vilili kweniso ziŵe ndondomeko izo zingagwira ntchito na kuzizipizga ku nyengo zakusintha ndipo zivwire kuchigaŵa.

4. Kukoleleranako kwa ndondomeko izi na ndondomeko zinyake

4.1 Ndongomeko izi zing'anamulirike na kugwiriskika ntchito mwakukoleleranako na wanangwa uwo ulipo mu malango ya muchalo kweniso mwakumanya ntchito zinyakhe zakujiperaka waka mu vinthu ivyo vikugwiriskika pa ntchito ya ulovi vya muvigaŵa na pa chalo chose chapasi. Ndongomeko izi nizakuvwira ntchito iyo yikugwirika mu vyaro na vigaŵa pakukhumba kulimbikiska wanangwa wa ŵanthu, ulovi wakwenerera kweniso chitukuko chakukhaliska. Ndongomeko izi zikakhazikiskika pakusazgirapo pa ndondomeko izo zilipo kale zakuchiska ulovi wakwenerera na kugwiriska makora vida mwakukorerana na chida ichi.

4.2 Ndongomeko izi zingagwiranga ntchito nga zakukanizgira panji kuchepeskera wanangwa wa munthu unyakhe uwo chalo

chingaŵa nawo pachekha, panyakhe
malango gha pachalo chose chara.
Kugwiriskika ntchito kwa ndondomeko izi
kungavwira kunozga na kulimbikiska

kagwiriro ka ntchito ka sono na
kakusazgirapo na vyakukanizga vingakhe.

Chigaŵa Chachiŵiri

Ntchito za ulovi zakwenerera na chitukuko chakulutirira

5. Kayendeskeru ka umwenecho wa malo mu ulovi wa ŵalovi ŵachokoŵachoko na kagwiriskiro ka vinthu mwakwenerera

5.1 Ndongomeko izi zikulongola kukhumbika kwa kugwiriska ntchito mwakwenerera vyamoyo vyakupambana-pambana vya m'maji za vilengiwa kuti vifikire miwiro yasono kweniso miwiro iyo yikwiza kunthazi. Ŵanthu awo ŵakutolapo lwande mu ntchito zichokozochoko za ulovi ŵakwenera kuŵa na wowwiri ukulu pa wanangwa wawo wakuŵa na malo ivyo vikupangiska kuti kakhaliro kawo kaŵe kakwenerera kweniso chitukuko chakulutirira. Ndongomeko izi zikulondezga kagaŵiro ka phindu mwakwenerera mu kayendeskeru kakwenerera kakukhwaska somba na vyachilengiwa vyakupambana-pambana pakupereka njombe kwa ndondomeko za somba na ŵakugwira ntchito za somba ŵanalume na ŵanakazi wuwo

5a. Kayendeskeru kakwenerera ka umwenecho wa malo

5.2 Magulu ghose ghakwenera kumanya kuti kwendeska kwakwenerera kwa umwenecho wa malo, ntchito za ulovi na thengere kwa ndondomeko, nkhwakwenerera chomene pa wanangwa wa ŵanthu, kukhala na chakurya chinandi, kumazga ukavu, kukhala na umoyo wuwemi kweniso wakwenerera, kukhala na ŵanthu

makola, kukhara na nyumba ziwemi, kukwera pa vya chuma cha muvukaya na cha ŵanthu

5.3 Maboma, pakulondezga malango ghawo agho ŵalinagho ghakwenera kuwoneseska kuti ndondomeko za somba, ŵakugwira ntchito zakukhwaska somba na ŵanthu wose ŵakukhwaska ŵali na wanangwa wakuvikiririka, wakuyana kweniso wanangwa wakukoleleranako na mdauko wakuŵa na malo na pa vinthu ivyo vikugwiriskika ntchito ya ulovi vinyake vyakukhwaska ulovi (m'nyanja zamchere na malo ghanyake) na malo gha somba na awo ghali pafupi nawo ŵanakazi ŵakwenera kupasika mwaŵi wapadera pakulondezga wanangwa wakagwiriro ka ntchito.

5.4 Maboma, pakulondezga malango ghawo, na mawupu ghose ghakukhwaska ghakwenera kumanya, kulondezga kweniso kupwelelera wanangwa wa ŵanthu wose wakukhwaska malo wakuzomerezgeka pakughanaghanira ndondomeko zose na madera agho ŵakukhala, pamtunda na pamaji ŵakuwetera vya somba. Apo vingaŵa vyamachitiko pakukhumba kuvikitira wanangwa wa malo wakwenerera, malango ghakukhwaskana na ivi ghakuyenera kuperekeka. Ma boma ghakwenera kutora nthowa zakwenerera pa kusankha, kulemba na kumanya kuŵa na malo na wanangwa wawo. Vyakuchitika muchikaya kweniso kasangikiro kawemi ka vinthu ivyo vikugwiriskika ntchito mu ntchito ya ulovi na ndondomeko za somba kusazgirapo ŵanthu ŵamuchikaya na

mitundu ichokoichoko wakwenera kumanyikwa, kupokera ntchindi na kuvikiririka mwakukoleleranako na wanangwa wa wanthu pachalo chose. Wanangwa wa wanthu wakumizi na wanthu kukhazikiskika kwa wanangwa wa wanthu wakuwa na mitundu, chigomezgo cha chisopo kweniso viyowoyero ivyo vikuyowoyeka na wanthu wachoko waka vikwenera kughanaghanilika. Apo kusintha kwa malango kukupereka wanangwa wunandi ku wanakazi ivyo vikukoreranako yayi na vyakuchitika mchikaya, viga wa viwiri ivi vikwenera kugwirira ntchito lumoza kuti wapulikane na malango gha umwenecho wa malo kukaya

5.5 Maboma ghakwenera kumanya kukhumbikira kwa ndondomeko kweniso wenecho vikaya pa kuwezgereska, kusunga, kupwelelera kweniso kupwelelera vya moyo vya m'maji kweniso vya moyo vya mumphepete mwa maji

5.6 Apo maboma ghana mazaza pa maji, (kusazirapo vya ulovi wa somba) na vinthu vya pamtunda, ghakwenera kuyowoya kagwiriskiro ntchito ka wanangwa wa malo pakughanaghanira mwa vinyakhe vya mdauko wa wanthu, vyachuma kweniso vya vilengiwa. Maboma ghakweneranso kumanya na kupwelelera katundu wa boma uyo wakugwiriskika ntchito na kuyendeskeka na magulu gha walovi wachokowachoko

5.7 Pakulondezga 6.18, maboma ghakwenera kupereka chizomerezgo kwa ndondomeko za somba pa maji na awo wali mchalo pakuwoneseska kuti pali kupambana pakati pa magulu gha wanthu chomenechomene awo mba kuperevera. Apo nkhwakwenelera, mu vinyake, nthowa zakukhazikika zakupangira kweniso kulimbikiskira magulu gha walovi wachokowachoko pera zikwenera kughanaghanirika. Ndongomeko za somba wakwenera kughanaghanirika

mwakukorerana na vya kasangikiro ka vinthu vyakugwiriska ntchito na vyaro vinyake kweniso na magulu ghanyake

5.8 Maboma ghakwenera kulondolozga nthowa kulimbikiska kuti paleke kuwa mphambano pakasangiro ka vinthu ivyo vikugwiriskika ntchito mu ntchito ya ulovii wa somba kwa ndondomeko kuskazgirapo kusintha kagawiro pakutolera ndondomeko za ulamuriro wuwemi wa malo, malo gha ntchito za ulovi na thengere mu National Food Security.

5.9 Maboma ghakwenera kuwoneseska kuti ndondomeko za somba wakuwachimbizga yayi pambula vifukwa kweniso kuti wanangwa wa malo ghawo wukujandika yayi.

Maboma ghakweneraso kumanya kuti pali kuphalizgana pakati magulu ghanyake pa malo gha walovi wachokowachoko wa somba kweniso kuti ndondomeko za somba chomene-chomene awo wakuchepekelwa kweniso awo wakugegeka na awo wakusuzgika chomene na kuphalizgana uku, mphanyi wakukhumbika wowwiri wapaderadera chomene apo myoyo yawo yapanikizgika na machitachita gha magulu ghanyawo.

5.10 Maboma kweniso magulu ghanyake, pambere wandapange vitukuko vikuluvikulu ivyo vingakhwaska walovi wachokowachoko, wakwenera kughanaghanira vya mdauko wa wanthu, vya chuma na vyachirengiwa kufumira ku kasanda-sanda kweniso wakweneraso kufumbirira walovi aba malingana na malango gha Chalo.

5.11 Ma boma ghakwenera kupereka ndondomeko za somba kwa wanthu,

2. Mazgo ghakuti vinthu vyakukhwaska somba mubuku ili ghakunang'anamula chamoyo chilihose chakusangika mu maji (munyanja zamuchere na Nyanja na madambo ghambula muchere) ivyo vingakoleka na kulyeka

kusazgkuszgiraposo magulu ghakuchepekerwa kweniso wakuwegeka kwizira ku mawupu gha za malango kweniso gha kayendeskeru ka vinthu, ghakumanya ntchito kweniso kwambula kutemwera, nthowa zakwenera kweniso zakutchipa zakumalana na masuzgo gha umwenecho wa malo nga ndi umo malango gha chalo ghakuyowoyera. Maboma ghakweneraso kupereka nthowa zinyake nga nkukadandawula ku mphala za malango apo pakwenera kuchita nthewura

Nthowa izi zikwenera kulimbikiskika malingana na malango gha Charo zingawa nthowa ngati za ndalama zakuperekeka pakuwezga ivyo vyanangika, kujivikirira ku masuzgo agho ghakwiza kunthazi (kuyima pa bizinesi) chiphepisko kweniso chipuputa masozi

5.12 Maboma ghakwenera kuwikapo mtima pakuwezgereska malo gha ulovi kweniso mumphepete mwa maji kwa ndondomeko zawo wakhwaskika na ngozi zachilengiwa panji nkondo pakukhumba kulutiska ulovi panthazi. Maboma ghakwenera kukhazikiska nthowa zakovwira walovi abo walikukhwaskika na kuphwanyirika kwa wanangwa wawo mwakujumpha mulingo kuti wayambe kunozga myoyo yawo. Machitiro agho ghangawa ngati kumazga kusankhana pa wanakazi mwa nyengo iriyose pa umwenecho wa malo munyengo ya ngozi zachilengiwa panji nkondo.

5b. Kupwelelera vyamoyo vya m'maji mwakwenera

5.13 Maboma pamoza na awo wakwendeska ulovi wakwenera kulondezga nthowa zakupwelelera vyachilengiwa kwa nyengo yitari na kugwiriska ntchito mwakwenerera vinthu ivyo vikugwiriskika ntchito mu ntchito ya ulovi kuti pawe chikhazi chakwenerera pakusangira chakurya. Wakweneraso kulimbikiska na kukwaniriska kayendeskeru ka vinthu mwakwenera malingana na machitiro ghakwenerera pasi

pa malango gha m'chalo na chalo chonse cha pasi kweniso kujipereka mwa ulere, kusazgirapo lamulo ilo likukwaniska vyakukhumbikira vya ndondomeko za somba.

5.14 Magulu ghose ghakwenera kumanya kuti wanangwa na vyakwenerera vyake vikuyendera pamoza; wanangwa wa umwenecho wa malo ukwenda makola na vyakuchitika vyake vyakwenerera, kweniso kulimbikiska nthowa za nyengo yitali zakupwelelera kagwiriskiro ntchito ka vinthu kweniso chikhazi cha vilengiwa na kasangilo ka chakurya. Ndongomeko za somba wakwenera kugwiriska ntchito nthowa zakwenera izo zikuchepeska kupweteka vya moyo vya mumaji kuti vilutilire kuwako

5.15 Maboma ghakwenera kwendeska, kusambizga na kovwira ndondomeko kuti wachite nayo ntchito, pakughanaghanira wanangwa wawo wa malo wakukhazikika, pakupwelelera vinthu ivyo wakugomezga na ivyo vikuwawwira kukhala makola. Nthewura, boma likwenera kupereka lwande kwa walovi wachokowachoko-chomene pakupereka mwa wi wakuyana kwa wanakazi, magulu ghakuperewera na ghakugegeka- kunozgekera na kupanga nthowa za kagwiriro ka ntchito, kusazgirapo malo ghakupwelelereka agho ndi umoyo wawo. Nthowa za wadangiriri wakukhumba kupulikira wanthu nga ndi ulongozgi wakwendeskeka na viga wa vyakupambanapambana, ukwenera kulimbikiskika malingana na malango gha chalo.

5.16 Maboma ghakwenera kuwoneseska kuti pali nthowa zakwenelera, zakudangirira na kulongozgera kwendera, kwendeska na kula wiska ivyo vikuchitika na walovi panji kulimbikiska kugwiriska ntchito kwa nthowa izo zilipo kale kweniso izo ndi zakwenelera kwa walovi wachoko-wachoko wa somba. Wakwenera kupereka vovwiri wa ndondomeko ngati izi kughanaghanira magulu ghakwenera kukhala nawo m'magulu gha kayendeskeru

ka vinthu. Maboma ghakwenera kuwoneseska kuti pali kutendekera na kulimbikiska kwa nthowa zakukanizga na kumazga machitiro wose ghakukanizgika kweniso ghaheni ghakukhwaskana na ulovi agho ngaheni pa virengiwa vya m'maji na pamtunda. Maboma ghakwenera kulimbikiska kalemba wa ntchito za ulovi. Ndongomeko za somba, waboma wakwenera kuvwirapo pa nthowa ya MCS pakupereka kwa maudindo gha vyaulovi zinandi izo ziri zakukhumbika pa kayendeskerero ka ulimi uwu.

5.17 Maboma ghakwenera kuwoneseska kuti maudindo gha kayendeskerero ka pamoza ghayowoyeka mwakupulikikwa makola ndipo ghazomerezgeka pa gulu na malango. Magulu ghose ghali na kutolapo lwandilwakuchita ntchito iyo walikuzomera kuti wazamupanga. Nthowa zikwenera kutoleka zakuwoneseskerera kuti mu ndongomeko za somba wali nawo m'mawupu ghamchalo kweniso mu vikaya vya walovi kweniso kutora nawo lwande pakupanga maghanoghano na nthowa zakudangirira kayendeskerero ka vinthu vya ulovi.

5.18 Maboma kweniso wali wachoko-wachoko wakwenera kulimbikiskika kutora nawo lwande kwa wanakazi na wanarume awo walikutora nawo lwande mnyengo iyo somba zika wa zindakoloreke, zikuloloreka kweniso na pala zakoloreka mu kayendeskerero ka gulu kweniso mkachitiro ka ulovi wakwenera kuti zeru zawo za ulovi zilute panthazi. Magulu ghose ghakwenera kuwoneseska kuti wanakazi nawo wakutolapo lwande mwakuyana na wanjilpakupanga nthowa zakukwaniriska ivi

5.19 Para pali mphaka yakujumpha pa maji na makani ghanyake ngati vya ulovi ivyo vili mumphaka, maboma ghakwenera kugwira ntchito pamoza pakuwoneseska kuti umwenecho wa malo gha walovi wachoko-wachoko ngwakuvikiririka

5.20 Maboma ghakwenera kuzileka ndongomeko na nthowa za chuma izo zingapangiska kukoma somba

kwakujumpha unandi uwo maboma ghalikupulikana. Ivi, vinga wa viheni kwa walovi wachoko-wachoko wa somba

6. Chitukuko cha ukhaliro, kulembana ntchito kweniso ntchito ziwemi

6.1 Magulu ghose ghakwenera kughanaghanira nthowa zakuyanana zakwendeskerera ulovi ivyo vikughanaghanira myoyo ya ndongomeko za somba. Kunwekera kwakukwanira kukwenera kuperekeka pa chitukuko cha chuma na ukhaliro kweniso vya chuma, pakuwoneseska kuti walovi wakupokera nkhongono kweniso wakukondwa na wanangwa wawo.

6.2 Maboma ghakwenera kulimbikiska kuwika panthazi vyakuwika ndalama mu vinthu vyakukhwaska wanthu nga umoyo, masambiro, kulemba na kuwazga, maluso ghavyasayansi, na maluso ghanyakhe agho ghangasazgirapo uwemi wa ulovi kweniso kumanyiska wanthu vya ulimi uwu.

Maboma ghakwenera kutora nthowa zakwenerera pakuwoneseska kuti walovi wachoko-wachoko wa somba wakusanga vinthu kwizira mu chalo panji ku chiga wa. Vinthu ivi vinga wa nyumba, vinthu vya kujipwelelera, maji ghawemi kweniso magesi. Kutemwera wanakazi, wenecho chalo, magulu ghakuchepekerwa kweniso ghakugegeka pakupereka vinthu kweniso wanangwa vikwenera kulimbikiskika para vikwiziska kuyanana mumachitiro gha vinthu.

6.3 Maboma ghakwenera kupwelelera walovi wachoko-wachoko. Ghakwenera kughanaghanira machitiro gha walovi wachoko-wachoko na kuwika wowwiri chinandi kufumira pamayambiriro mpaka pawumaliro.

6.4 Maboma ghakwenera kutukula kweniso kupereka vinthu ivyo nivyakukhumbikira

kwa w̄alovi w̄achoko w̄achoko ngati kusunga ndalama, kubwerekana ndalama, kujivikira ku vinthu vyakwiza kunthazi kweniso kuwoneseska kuti w̄anakazi nawo w̄akukwaniska kuchita nawo vinthu ivi.

6.5 Maboma ghakwenera kuzomerezga kuti nchito zakukhwaska chuma kweniso zakwendeska mwakwenera vinthu vyose vyakuchitika pa ulovi pambere w̄andakolore kufikira apo w̄akukolora, m'maji panji pamtunda, vyakuchitika na w̄anakazi panji na wanalume. Vyakuchitika vyose vikwenera kughanaghanilika kwari nivya kanyengo kachoko panji vya chakurya waka.

Mwaŵi wa masambiro ukwenera kulimbikiskika chomene ku magulu ghakuchepekerwa, w̄akugwira ntchito zakukolora somba kweniso ndondomeko za somba.

6.6 Maboma ghakwenera kulimbikiska ntchito ziwemi ku ndondomeko zose za somba. Maboma ghakwenera kusanga nthowa zakwenera pakuwoneseska kuti ntchito zose zakukhazikika nazambula kukhazikika zikughanaghanirika kuti ulovi ulutilire pakulondezga malango gha muchalo.

6.7 Maboma ghakwenera kusanga nthowa za kuwoneseskerana kuti ndondomeko za somba kweniso w̄akugwira ntchito zakukhwaskana na somba w̄ana wanangwa wawo wa umoyo uwemi kweniso wa kukoleleranako na wanangwa wapa chalo chose. Maboma ghakwenera kukhazikiska uchitiro uwemi wa chitukuko chachikhazi mu ulimi wa somba wa w̄alovi w̄achoko w̄achoko. Maboma ghakwenera kugwiriska ntchito ndondomeko zakutowera w̄anthu wose kweniso ndondomeko za chuma ziwemi za kagwiriro ka ntchito za vinthu vyamumaji kweniso vyapamtunda pakuwoneseska kuti ndondomeko za somba na w̄anthu bayankhe abo w̄akowwirika chifukwa cha kulima vyakurya, chomenemene w̄anakazi, kupokera vyakuyana na ntchito iyo w̄akugwira kweniso chuma na maluso

ghakupwerera virengiwa kuti vikhale nyengo yitali.

6.8 Maboma na magulu ghanyake ghakukhwaskika ghakwenera kulimbikiska ndondomeko za somba kusanga nthowa zinyake zakusangira ndalama pachanya pa ulovi nga ndi umo vikukhumbikira munthowa ya kasangiro ka vinthu (vilwero panji ndalama) ivyo ndi vinandi kweniso vyaku pambana-pambana. Ntchito ya ndondomeko za somba muchuma cha mchalo zikwenera kulimbikiskika kweniso kugwiriskika ntchito mwakwenera. Ndongomeko za somba w̄akwenera kupindula mwakuyana kufumira ku vyakuchitika vyakusanguluska w̄alendo na vikaya kweniso ngati ntchito zichokozichoko zinyake zakukhwaska ulovi.

6.9 Magulu ghose ghakwenera kuchita vyakuti w̄alovi w̄analume na w̄anakazi wose w̄akhalenge na kugwira nchito zakukhwaska ulovi kwambula wofi wa w̄achiswa malango, viwawa, unkhungu, vimbundi, nkha za zakukhwaska kugonana, kweniso kugwiriska ntchito ma udindo uheni. Magulu ghose ghakwenera kusanga nthowa zakumalizgira nkha za viwawa na kuvikilira w̄anakazi awo w̄akumana na nkha za zanthewula. Maboma ghakwenera kutorapo lwande pakowwira w̄anthu mmadera agho kukuchitikira ulovi.

6.10 Maboma kweniso w̄anthu w̄akukhwaskika na nchito za ulovi wa ndondomeko izi, kusazgirapo mafumu, w̄akwenera kupurikiska na kuzomerezga na kupereka ntchindi kwakuyana na ntchito za w̄alovi w̄akufuma kumalo ghanyake panji vyaro vinyake kweniso w̄akugwira ntchito kwa w̄alovi w̄achoko w̄achoko ba somba pakughanaghanira kuti kusamuka-samuka kwa w̄anthu ndi nthowa yimoza yakukhalira mu umoyo wa ulimi wa somba. Maboma kweniso w̄akugwira nchito zakukhwaska ulovi wa ndondomeko za somba w̄akwenera kugwirira ntchito pamoza pakuwoneseska kuti w̄asanga

nthowa zakwenerera zakuzomerezga w̄alovi, w̄ene charo na w̄akuchita kwiza, w̄akukhalirana makola pantchito za somba kweniso kulondezga malango agho ghalipo muvukaya ghakuyana na malango gha Boma. Maboma ghakwenera kumanya kukhumbikira kwa kukoleleranako pa kagwiriro ka ntchito pamoza pakati pa maBoma agho kwakuyana na kusamuka-samuka kwa w̄alovi na w̄anthu w̄akugwira nchito zakukhwaska somba pakati pa vyaro ivyo. Ndongomeko za kayendeskerero ka vinthu zikwenera kupangika kwizira mukudumbiskana pakati pa mawupu ghakuwona vya ndongomeko na mawupu ghakuwona vya somba.

6.11 Maboma ghakwenera kumanya na kumazga makani agho ghalipo ghakukhwaska vya kulondezga vyake kwakuyana na kujumpha mphaka za vyaro kwa w̄alovi na ivyo vingawovwira kwiziska kupulikana pa vinthu ivyo vikukhwaska machitiro ghakwenerera gha ulovi wa ndongomeko za chikhazi

6.12 Maboma ghakwenera kumazga nkhani za umoyo izo zingiza chifukwa cha ntchito kweniso ndongomeko ziheni zakagwiriro ka ntchito kwa w̄alovi w̄achoko-w̄achoko w̄a somba na w̄anthu awo w̄akugwira ntchito zakukhwaskana na somba pakuwoneseska kuti malango ghakwenerera gha-w̄ikika ndipo ghakulondezgeka pakutolera malango gha chalo kweniso wanangwa wapa chalo chose chapasi agho vyalo vyose vili kuzomerezga ngati la Phangano la vyaro lakukhwaska wanangwa wa munthu, wa chuma, ukhaliro kweniso mdawuko ndi wupu wakuwona vya w̄anthu w̄akugwira ntchito. Magulu ghose ghakwenera kuwoneseska kuti nkhani za umoyo na kupwelelera viri pakati pa kayendeskerero ka ulovi.

6.13 Maboma ghakwenera kumarizgirathu vyakuchichizgana kugwira nchito, kukanizga vyaku-w̄ika w̄amama, w̄adada na w̄ana mu uzga chifukwa cha vikwelete, na kusanga nthowa zakwenelera kupwelelera w̄alovi na

w̄akugwira ntchito zakukhwaska somba, na kusazgirapo w̄anthu w̄akwiza wuwo.

6.14 Maboma ghawenera kuzenga masukulu na kupanga vyakwenerera kuti w̄ana w̄alutenge ku sukulu muvukaya ivyo w̄anthu w̄ake mbalovi kuti w̄awukilano w̄asambirenge na kusanga ntchito ziwemi pakulondezga mboniwoni izo w̄ali nazo. Sukulu zikwenera kupereka mwa-w̄i wakuyana kwa w̄awukilano wose w̄anakazi panji w̄analume

6.15 W̄anthu w̄amuvikaya uko w̄anthu w̄akukoma somba w̄akwenera kumanya uwemi wakuti w̄ana w̄awe na umoyo uwemi kweniso kuti w̄asambire kuti umoyo wawo kweniso umoyo wa chikaya chose uzaka-w̄e uwemi kunthazi. W̄ana w̄alutenge ku sukulu, w̄avikiririke ku nkhaza kweniso wanangwa wawo uchindikike pakulondezga wanangwa wa w̄ana pa chalo chapasi (Convention of the Rights of the Child)

6.16 Magulu ghose ghakwenera kuwona vinthu vinandi ivyo vikukhwaska w̄akukoma somba panyanja zamchere na malo ghanyake kweniso masuzgo agho ghakwiza na ulwani wa maji. Ivi vikukhwaska nchito zose zakukhwaska ulovi. Maboma ghose ghakwenera kuwoneseska kuti kalembero, kakhazikiskiro na kagwiriskiro nchito ka malango gha chalo kakwenera kukoreranako na ndongomeko za mawupu gha FAO, Wupu wakuwona vya w̄anthu w̄akugwira ntchito (ILO), na Wupu wakuwona vya vinthu vyakusangika pa Nyanja zamchere (IMO) pa kagwiriro ka ntchito za kukoma somba mu ndongomeko za somba

6.17 Maboma ghakwenera kumanya kuti kulimbikiska chivikiliro pa maji cha ndongomeko nkhwamachitiko pakukhazikiska na kugwiriska ntchito nthowa za kupambana-pambana zamchalo na zinyake za kukoleleranako na w̄alovi w̄a somba. Kusazgirapo, kupwelelera w̄akukola somba panyanja kukwenera kusazgikirapo pa ndongomeko za kagwiriro ka ntchito za

ŵalovi. Maboma ghakwenera kovwirapo pakunozga ma ripoti gha ngozi zakuchitika mchalo, kupereka masambiro ghakujivikirira panyanja kweniso malango wakukhwaska ivi. Ntchito zamawupu na magulu ghanyake ghamuvikaya pakulimbikiska kulondolozga, kusonkhanya vinthu vyakuchitika, kuchitiska masambiro kweniso kuthaska ŵanthu, kukwenera kulimbikiskikaso. Maboma ghakwenera kulimbikiska ŵanthu kusanga mawuthenga na malo ghakukhala vinthu vyakuthaskira ŵanthu na maboti ghachokoghachoko pamaji.

6.18 Pakutorera ndondomeko zakujipereka waka za ulamuliro wuwemi wa umwenecho wa malo, malo ghakukomako somba na thengere mu gawo 25 la malango, magulu ghose ghakwenera kupwelelera wanangwa wa ndondomeko na ŵanthu wose awo ŵakukhwaskika munyengo ya nkondo, pakulondezga dango la pachalo lakovwira ŵanthu pakuŵavwira kukhala na umoyo wuwemi, kufika kumalo ghakukomerako somba kweniso kuti ŵalutirire na umoyo wawo. Maghanoghano ghawo ghakwenera kupulikikwa pakupanga fundo izo zikuŵakhwaska.

7. Kunozga somba, Vyakuchitika-chitika pala somba zakomeka na malonda

7.1 Magulu ghose ghakwenera kumanya ntchito iyo yikugwirika na magulu gha ndondomeko za somba para zakoloreka. Magulu ghose ghakwenera kumanya kuti ŵanthu awo ŵakugwira ntchito pala somba zakoloreka ŵaliso na mwaŵi wakupanga fundo pakutolera kuti pali vinandi ivyo vikwenda makola yayi na kuti magulu ghanyake ghakuchepekerwa na ghakugegeka ghakukhumbika wowwiri

7.2 Magulu ghose ghakwenera kumanya ntchito iyo ŵanakazi ŵakugwira pala somba zakoloreka nakuti pakwenera kukhala nthowa zakusazgirapo za umo ŵanakazi ŵangatorerapo lwande pa ntchito izi. Maboma ghakwenera kuwoneseska kuti

vinthu vyakukhumbikira pa umoyo wa ŵanakazi viripo kuti ŵanakazi bakhale na umoyo wuwemi mnyengo iyo kukolora somba kwamala

7.3 Maboma ghakwenera kulimbikiska, kupereka na kwambiska kuŵika ndalama mu vinthu vyakwenera kuti viwovwire mu ndondomeko za somba kupanga somba zawo kuŵa zamtengo wakukwera kuti zikaguliskike pa msika wamuvikaya, ya mutali-mutali, kweniso misika yakuwalo.

7.4 Maboma na magulu ghakugwira nawo ntchito za chitukuko ghakwenera kumanya magulu gha mvikaya gha ŵanthu ŵakukoma somba na kulimbikiska kagwiriro ntchito kawo kuti panyengo yakusazgirapo mitengo ya somba chuma chabo na myoyo yawo yikwereso mwakulingana na malango gha chalo. Ntheula, pakwenera kukhala kulimbikiska kupanga ma koparetivi na magulu ghakukhazikika mu ndondomeko na magulu ghanyake kweniso nthowa zinyake zakaguliskiro ngati nga okoshoni

7.5 Magulu ghose ghakwenera kupanga nawo chara kuleka kusanga phindu na kunangika kwa somba pakupenje nthowa zakupwelelera somba zawo pakugwiriska nthowa izo zilipo kale kweni zambula kunaga ndalama kweniso zasono. Machitiro gha vinthu ghakukoleleranako na vilengiwa ghakwenera kulimbikiskika kukanizga nkharo yakunanga vinthu nga ndi maji, nkhuhi panyengo ya kuchapa panji kuwotcha somba.

7.6 Maboma ghakwenera kuwoneseska kuti misika yamumadera, yamuchalo, mchigaŵa na kuwalo yikusangika. Maboma ghakuyeneraso kuwoneseska kuti palije ukhaliro wuliwose wakusankhana pa kaguriskiro ka somba. Maboma ghakwenera kugwilira lumoza ntchito pamoza pakuyambiska malango na nthowa zakulimbikiska malonda gha somba za ndondomeko mchigaŵa chawo malingana na ivyo viri mu bungwe la vyamalonda pachalo chose chapasi (Wupu wakuwona vya malonda pacharo chose, WTO)

7.7 Maboma ghakwenera kuwika maghanoghano ghaŵo pa kukhumbika kwa malonda gha vyalo vyose pa ulovi. Maboma ghakwenera kuwonesesako kuti kulimbikiska kuguliska somba pa misika yakuwalo kuleke kukhwaska karyero kawemi ka wanthu awo wakukhumbika umoyo wuwemi nangawuri iwo wenecho kanozgero ka chakurya kari kakusuzgikirapo

7.8 Maboma, ndondomeko na wanthu wanyake awo wakugwira ntchito wakwenera kumanya kuti phindu lapa msika wakuwalo likwenera kugaŵika mwakwenelera kweniso mwambura kutemwera. Maboma ghakwenera kuwoneseska kuti kendeskero kakwenerera ka vinthu kali m'malo mwake kopeska kuchita vinthu mwakujumpha mulingo wake ivyo vingiziska wofi pa vinthu ivyo vikugwiriskika ntchito mu ntchito ya ulovi, chakurya kweniso umoyo wuwemi. Kendeskero kantheula ka ulovi kakwenera kusazgirapo nyengo yakuti somba zakoloreka, ndondomeko na kachitiro kakuti phindu lakufumira ku msika wakuwalo likugaŵika mwakuyana na waliyose uyo ntchito yangumukhwaska

7.9 Maboma ghakwenera kutora ndondomeko na nthowa za zilengiwa, zakukhwaska wanthu na vinyake pakuwoneseska kuti para waguliska somba pa msika wakuwalo, vyakulondezga vyake pa vyachilengiwa, ulimi wasomba na myoyo yose ya wanthu vyawonekaso makola.

Kudumbiskana na magulu ghakukhwaskika kukwenera kukhala lwande lwa kapangiro ka ndondomeko izi

7.10 Maboma ghakwenera kuwoneseska kuti magulu ghose ghakukhwaskika na ulovi ghakusanga misika na vinandi ivyo vikukhumbika kuti wavimanye. Wanthu wakukhwaskika na ulovi wakwenera kuwa na mwaŵi wakusanga vinandi vyakukhwaska misika kuti wamanye kusintha vinthu vyawo pakutorera umo vinthu vikusinthira. Masambiro

ghapachanya ngakukhumbikaso kuti wanthu wakukhwaskika na ulovi chomenemene wanakazi na magulu ghakuhepekerwa kweniso ghakugegeka wakwenera kupindula nawo kutolera na umo vinthu vikwendera pa msika wa chalo chose apo vinthu viheni vikuchepeskesako.

8. Kuyana nkhongono pakati pa wanalume na wanakazi

8.1 Magulu ghose ghakwenera kumanya kuti kukwaniriska kuleka kupambaniska pakati pa wanalume na wanakazi nkhwamachitiko para wanthu wakugwira lumoza ntchito ndipo kuleka kupambaniska uku ndi chinthu chakukhumbika chomene mukendeskero ka ulovi. Nthowa zakukwaniskira kuleka kupambaniska pakati pa wanarume na wanakazi zikwenera kuwa zakupambana-pambana pakutorera mdauko wa wanthu ku malo ghakupambana-pambana ndipo vikwenera kumalizgirathu kachitiro kakugega wanakazi

8.2 Maboma ghakwenera kulondezga ndondomeko izo ziri pasi pa wanangwa wa wanthu pa chalo chose cha pasi kweniso kukwaniriska vinthu vyose vyakukhumbika ngati CEDAW na Beijing Declaration and Platform. Maboma ghakwenera kuyezgeska kukwaniriska kutolapo lwande kwa wanakazi pakupanga nawo maghanoghano mu vinthu vyakukhwaska ulovi. Maboma ghakwenera kusanga nthowa zakumazgira kugega wanakazi kweniso kupereka mwaŵi kwa mawupu agho ngaboma yayi, kovwira wanakazi kugwira ntchito zakukhwaskana na somba kuti nawo watorengepo lwande muvakuchitika vyaku pambanapambana. Wanakazi wakwenera kulimbikiskika kutolapo nawo lwande mu mawupu ghakukhwaska vya somba kweniso vilwero vyakwenerera vikwenera kuperekeka

8.3 Maboma ghakwenera kupanga ndondomeko na malango ghakukwaniriska kuleka kupambaniska pakati pa wanalume na wanakazi kweniso kunozga malango,

ndondomeko na nthowa zambula kwenerera pakughanaghanira mdauko wa wanthu na chuma. Maboma ghakwenera kuwa pathanzi kukwaniriska kuleka kupambaniska pakati pa wanalume na wanakazi pakulemba ntchito wanalume kweniso wanakazi ngati walingizi kweniso kuwoneseska kuti wulangizi na nkhwantha kweniso wupangiri wa malango wuwepo kwa wanakazi. Magulu ghose ghakwenera kugwira ntchito lumozha pakupanga nthowa zakupambanapambana za malango, ndondomeko na nthowa zakwenelera wanakazi kweniso kukwaniriska kuleka kupambambaniska pakati pa wanalume na wanakazi.

8.4 Magulu ghose ghakwenera kulimbikiska kupanga nthowa zazono ziwemi izo ziri zakukhumbika kweniso zakwenera ntchito ya wanakazi awo wakugwira ntchito za ulovi

9. Ngozi zakwiza mwakubuchizizga chifukwa cha kusintha kwa nyengo

9.1 Maboma ghamanye kuti kumalana na kusintha kwa nyengo, kusazgirapo nyengo yakukhwaska ulovi uchokochoko, vikukhumbika kuchitapo kanthu luwiro kweniso mwakufikapo pakulondezga ndondomeko za wupu wapa chalo chose chapasi wakuwona vyakusintha kwa nyengo wa UNFCCC, mwakuwonaso fundo za ku wungano wavyalo vyose vyapasi (Wupu wa Kukoleleranako kwa Vyaro uwo Ukulata Kukhazikiska Mtende na Chivikiliro Pacharo Chapasi) pa chitukuko chachikhazi.

9.2 Wose wakukhwaskiska wamanye kweniso wakumbukire vyakurekana pa ivyo vingiza pa ngozi zakwiza mwamabchibuchi kweniso kusintha kwa nyengo payekha na kusintha uko kukwiza chifukwa cha vyakuchitika vya wanthu. Maboma ghapange malango na ndondomeko zakumalana na kusintha kwa nyengo pa ulimi wa somba, chomene-chomene pa nthowa zakwenera kuti somba zizgowere kweniso kuchepeska

viyeni ivyo vingiza chifukwa chakusintha kwa nyengo, kweniso kuti boma likhalenge makola na walovi na magulu ghose ghakukhwaskiska. Wovwiri wapadera wuperekeke kwa walovi wachoko-wachoko awo wakukhala ku vilumba vichokovichoko uko kusintha kwanyengo kungiza na vinthu viyeni pa chakurya, umoyo wuwemi, nyumba zakukhalamo kweniso chikhaliro chawo

9.3 Wose wakukhwaskiska bamanye kukhumbika kwa nthowa zakukhwaska waliyose nga ndi mkoleleranako wa minthavi ya kupambana-pambana pakukhumba kumazga kofya kwa ngozi zakwiza mwakubuchizga na kusintha kwa nyengo kwakukhwaska ulovi wuchoko-wuchoko. Maboma na wose wakukhwaskiska wakwenera kusanga nthowa zakumazgira vinthu ngati ndi kunangika kwa vinthu vyachilengiwa ngati maji panji mphepo, kukokoloka kwa dongo mumphepete mwa nyanja, kunangika kwa malo ghakukhalamo mumphepete mwa Nyanja, ivyo vikwiza chifukwa cha ntchito za wanthu zambura kukhwaska ulovi. Vinthu ivi ndi vyakukhuwaliska maghanoghano mu malo agho mukukhala walovi kweniso kuti wanthu awo wazgowere kukhala na kulondezga vyakusintha kwa nyengo.

9.4 Maboma ghaghanaghanire vyakowwira walovi wachoko-wachoko wose awo wakhwaskiska na kusintha kwa nyengo kweniso ngozi zose zakwiza mwakuchibuchizga zachilengiwa na izo wanthu wakuchitiska kuti zichitike kufumira mukusintha, kuchepeska kweniso kovwira apo nkhwamachitiko.

9.5 Pa ngozi izo zikwiza chifukwa cha vyakuchita vya wanthu na kukhwaska walovi wasomba wachoko-wachoko, wanthu awo wapangiska ivi wakwenera kupokera chilango

9.6 Wose wakukhwaskiska waghanaghanire vya kulondezga ivyo vingiza chifukwa cha kusintha kwa nyengo na ngozi zakwiza mwakubuchizga umo zikukhwaskira vuna

na malonda gha somba pa msika chifukwa cha kusintha kwa mitundu ya somba, unandi wa somba zakuguriska, uwemi wa somba, nyengo iyo somba zikutora pambere zindambe kunangika pamsika kweniso ivyo vingiza chifukwa chakukhwaskika kwa misika ya somba. Maboma ghaperekenga wowwiri kwa wâlovi wâchoko wâchoko mwakulingana na nthowa zakukwezga wâlovi pakukhumba kuchepeska vyakulondezga viheni iwo vingiza chifukwa cha kusintha kwa nyengo. Nthowa zasono para zakhazikiskika zikwenera kuti zwenge zambura kusuzga kuzigwiriska ntchito kweniso zakupulikana na ku kusintha kwa mitundu ya somba, katundu na misika ya somba kweniso vyakusinthasintha kwa nyengo.

9.7 Maboma ghamanye mwakufikapo vya umo kovwira mwaluwîro na kunozgekera pa ngozi zakwiza mwamabuchibuchi zikukhwaskirana na ulovi wa ndondomeko kweniso kupurikiska vya wowwiri wa munyengo ya masuzgo. Vyakulata vya vitukuko vya nyengo yitali vikwenera

kughanaghanirika mwakuwona vyakuchitika vyakwiza mwa mabuchibuchi. Kusazgirapo kupereka wowwiri waruwîro, kunozga vyakunangika kweniso chitukuko cha ntchito izi chikwenera kughanaghanirika kuti masuzgo ghanji ghakunthazi ghachepeko. Maghanoghano ghakuzengaso vinthu vyakukhola pambere pa ngozi za mabuchibuchi likwenera kugwiriskika ntchito.

9.8 Wose wâkukhwaskika wâlimbikiske nchito za wâlovi wâchoko wâchoko pakutorapo lwande pa ntchito zakukhwaska kusintha kwa nyengo na kulimbikiska nthowa zakwanikira somba zambula kukhumba vinandi kuchiga wâ ichi kusazgilapo vya ulovi, kunozga somba pala zakoleka, na kuguliska.

9.9 Maboma ghakwenera kughanaghanira vyakupereka wowwiri ku vikaya ivo kukukhala wâlovi wâchoko wâchoko pakupereka mwa wî wakusanga ndalama, katundu, nthowa zasono zakukoreranako na kusintha kwa nyengo panji munyengo ya ngozi zamabuchibuch

Chigaŵa Chachitatu

Kuwoneseska kuti vyakuchitika vyose vikulimbikiska kuti vinthu vichitikenge nakukwaniriska chinonz

10. Kupulikika makora kwa ndondomeko, ukoleleranako na kugwilira ntchito lumoza kwa ma wupu

10.1 Maboma ghakwenera kumanya kukhumbikira kwa kugwira nchito na kuchita vinthu mwakuti ndondomeko ziŵe zakukoleleranako na ndondomeko zinyake, kwakuya na mwavinyake: malango gha Boma, malango ghapachalo chose chapasi ghakukhwaska wanagwa wa ŵanthu, ndondomeko zinyake zakukhwaska charo chapasi. Kusazgirapo apo, ndondomeko zakukhwaska ndondomeko za chitukuko cha chuma, nkhongono, masambiro, vya zaumoyo na fundo zakukhwaska madera ghakumizi, kupwelelerera kwa vyachilengiwa. Paliso ndondomeko zakukhwaska kusangika kwa chakurya na kalyero kawemi, ndondomeko zakukhwaska kugwira ntchito na kulembeka ntchito; ndondomeko zakukhwaska malonda, ndondomeko zakukhwaska kumalana na ngozi zakubuchikizga na kusintha kwa nyengo; uthenga wakukhwaska ulovi na fundo zinyake zakukhwaska malo agho mukusangika somba, vyakunozgekera ntchito na malonda pakukhumba kulutiska pathazi chitukuko m'madera umo ŵakukhala ŵalovi ŵachokoŵachoko.

Phamphu lapadera liperekeke pakupenja kuwoneseska kuti palije kupambaniska pakati pa ŵanalume na ŵanakazi.

10.2 Maboma ghakwenera, pala ndivyakwenerera, kusanga nthowa zakunozgekera vyakunthazi, kusazgilapo pamaji na kumtunda ivyo vikughanaghanira ndondomeko na udindo wawo pakupwelelera malo gha mumphepete mwa maji. Kwizira mu kasandasanda, kutora nawo lwande na mawuthenga, fundo na malango

ghakukhwaska kulekana pakati pa ŵanakazi na ŵanalume zikwenera kunozgeka mwakwenerera.

Para kungaŵa kwamachitiko, ndondomeko zakunozgekera kagwiriro ka ntchito zinozgeke kwambula kuluwa fundo zinyake za muvigaŵa umo zikugwiriskira ntchito na ndondomeko kweniso ndondomeko zinyake za pachaka na ntchito zakupanga maghanoghano mu madera

10.3 Vyaro vikhazikiske ndondomeko zapadera pakukhumba kuwoneseska kuti pali kwenderana pakati pa ndondomeko zakupambana-pambana zakukhwaska umoyo wa m'nyanja zikuluzikulu (zamuchere) na nyanja zambula muchere na malo ghanyake gha maji na vyachirengiwa

kweniso kuwoneseska kuti malo agho wákukhala wálovi wáchokowachoko, ndondomeko zakukhwaska ulimi vyachirengiwa vyose pamoza zikukwezga umoyo wa wánthu wákufumira kuchigaŵa ichi.

10.4 Maboma ghakwenera kuwoneseska kuti ndondomeko yakukhwaska ulimi wa somba na ulovi, yikupereka mboniwoni ya ulovi wachikhazi na kumala kwa njala na ukavu, pakugwiriska ntchito nthowa yakukhalirana kwa vyachilengiwa. Ndongomeko yakuwona vigaŵa vyakupambanapambana vya ulovi na ulimi wa somba yikwenera kuŵa yakupulikikwa makola iyo yili na mboniwoni yake yakukhaliska kweniso ndondomeko za malo ghachokoghachoko ghakusangikamo somba, wanagwa wa wánthu, kuwoneseska kuti vikukhwaska wánthu wákavu kweniso wákuchepekerwa.

10.5 Vyaro vikhazikiske na kulimbikiska maubale na kukhwaskana pakati pa wene chalo, vyaro, vigaŵa na chalo chose chapasi ivyo ndi vyakukhumbikira pakukwaniriska kulondorozga ndondomeko, zakukhwaskana na kukhazikiska kapwererero kawemi kasono ka malo ghakusangikamo somba. Pakukhumbika kuti paŵe kugaŵana nchito kweniso paŵe nthowa zapadera za Boma zakugwirira ntchito na malo agho mukukhala wálovi wáchokowachoko.

10.6 Mawupu ghakukhwaskika na ulovi wa ndondomeko ghakwenera kulimbikiska kugwirira lumoza ntchito kusazgilapo makilabu gha wálovi, na mawupu agho nga boma chara. Pakhazikiskike maubali pakati pa magulu kweniso mwaŵi wakugaŵana mahara na mawuthenga pakukhumba kulimbikiska kutolapo lwande pakupanga ndondomeko, na pakumanga fundo zakwenera madera agho mukukhala wálovi wáchokowachoko.

10.7 Vyaro vimanye na kulimbikiska katundu wa vigaŵa vya maboma ghachokoghachoko kuwovwira kupwelelera malo agho ndondomeko zakukhala kwambula kuruwa

ndondomeko zakupwelelera vyachilengiwa pakulondezga malango gha chalo.

10.8 Vyaro vilimbikiske kukoreranako pakati pawo, muvigaŵa vikulu na vigaŵa vichoko pakukhumba kuŵa ulovi wa ndondomeko na wakukhazikika. Maboma na mawupu ghamuvyaro na muvigaŵa pala nkhwakwenerera, ghalimbikiske vya kusambira nchito pakukhumba kusambizga wánthu kuti wánthu wápurikiske makora vyakukhwaska malo agho wákukhala, ndondomeko kweniso kovwira vigaŵa ivi mu vinthu vyakukhumba kukoreranako kwa vigaŵa na vyaro kusazgirapo ntchito zakunyamula katundu.

11. Uthenga, kasandasanda na kukhwaskana

11.1 Vyaro vikhazikiske ndondomeko zakusonkhaniskira mawuthenga ghakukhwaska malo agho wákukhala ndondomeko kusazgirapo vyachirengiwa na vinyake, ukhaliro wa wánthu na vya chuma ivyo vikukhumbika pakumanga fundo zakupwelelera malo agho wákukhala wálovi wáchokowachoko. Yezgani kusanga mawuthenga ghakukhwaska wánalume na wánakazi kuti uwovwire pakupanga madongosolo ghakuzomerezgeka. Paŵeso mawuthenga ghakulongola kupurikiskana na kuwonekera pakweru kwa kukhumbikira kwa ulovi wa ndondomeko kweniso vigaŵa vinyake kusazgilapo vya chuma.

11.2 Wánthu wose wákukhwaskika kweniso awo wákukhala ku malo agho wákukhala ndondomeko zakwenera kumanya kukhumbikira kwa kukhwaskana na mawuthenga ivyo nivyakukhumbikira pakukaka fundo ziwemi.

11.3 Maboma ghakwenera kuyezgayezga kukanizga uchitiro wa vimbundi chomenchomene kwizira mu kurutiska panthazi kuchita vinthu mwapakweru, kuwoneseska kuti wánthu wá maudio wákugwira ntchito mwakwenerera kweniso

kuwoneseska kuti fundo zikupangika nyengo yeneziyo kwambura kutemwera yunji kweniso pakuŵa na ŵanji ŵakutolapo lwande na kukhwaskana na madera agho ŵakukhala ŵalovi.

11.4 Magulu ghose ghakukhwaskika ghamanye malo agho kukukhala ndondomeko ngati ndi malo agho munthu wangasangako na kusambirako vinthu vyakupambana-pambana. Nkhwakhumbikira kupurikiska makola vya kukhumbikira kwakuti madera agho ŵakukhala ndondomeko na mawupu ghakukhwaskika na chakulata chakuti ŵakwaniske kumazga panji kuchepeska masuzgo agho ŵali nagho na kuŵapa mazaza ghakusintho umoyo wawo.

Vya kukhumbikwa pa mawuthenga agha vikutolera makani agho ghakusangika m'madera agho ŵalovi ŵakukhala kweniso ghakukhwaska vinthu vyamoyo, malango, chuna na ukhaliro pa ntchito za ulovi na ukhaliro wa ŵanthu.

11.5 Vyaro viwoneseske kuti uthenga wakwenerera wakukhwaska ulovi uwemi na chitukuko chachikhazi ukusangika kusazgilapo kujumpha vya ulovi wakuswa malango na, wambula kulondezga malango. Vikhwaskesko kofya kwa ngozi, kusintho kwa vilengiwa, umoyo na kusangika kwa chakurya pakupereka khumbiro ku makhaliro gha ŵanthu bakusuzgika na kuponderezgeka. Ndongomeko zakusungira mauthenga ghambula kukhumba vinandi ghakwenera kukhazikiskika m'malo agho mauthenga ngakusoŵa.

11.6 Magulu ghose yakukhwaskika ghawoneseske kuti malango, midawuko, machitiro gha vinthu gha m'madera agho kukukhala ŵalovi ŵachokoŵachoko, kusazgilapo ŵene charo ŵakumanya kweniso kovwirika kweniso kuti ŵanthu ŵakwenera kumanya kovwirika kuti ŵamanyiskenge ŵanthu ŵakwenerera ku vigaŵa vya maboma ghachokoghachoko. Ŵalovi ŵanakazi na ŵakugwira ntchito ŵanakazi kuzomerezgeke na

kulimbikiskika. Vyaro vipenje-penje na kulemba vya luso la ulovi wa ŵapapi na vilwero kweniso nthowa izo ŵakagwiriskanga nchito kale pakukhumba kuwona usange vingagwiriskika nchito pa kupwelelera somba.

11.7 Vyaro na magulu ghakukhwaskika ŵapereke wowwiri mumadera agho ŵakukhala ndondomeko chomenimeni kwa ŵanthu awo ŵakugomezga ulovi pamoyo wa dazi na dazi kusazgilapo wowwiri wa ndalama na kunozga kugaŵana mahara ghakukhwaska kumanya vyamoyo vyamumaji na nthowa zakupangira ulovi, na kusazgilapo kumanya vyachilengiwa vyakusangika mu maji.

11.8 Magulu ghose ghalimbikiske kasangiro, kendero na kugaŵana kwa mawuthenga na vinthu vyakukhumbikira kwambuka mphaka za vyaro pakukhazikiska malo ghakukumanilapo na mawubali kumadera, mucharo, muvigaŵa, kusazgilapo kwenderana kwa mauthenga.

Pakughanaghanira ukhaliro na midawuko, nthowa zakwenerera, vilwero na nthowa zakutumira mawuthenga vikwenera kugwiriskika ntchito pakukhwaskana na vigaŵa ivyo mukukhala ndondomeko kweniso pakuŵasambizga vinthu viphya.

11.9 Vyaro na magulu ghose ghakukhwaskika ŵayezgeske kuŵa na ndalama zakukwanira zakuchitira kafukufuku wakukhwaska ndondomeko ndipo ntchito yakuwunganya uthenga wa kupenjerezga vinthu yigwirike mwakukoleleranako pakati pa mawupu kweniso pakutolapo lwande kwa ŵakukhwaskika, ndipo kuchita kupenja-penja kulimbikiskike. Vyaro na magulu ghose ghakukhwaskika, ŵayezgeske kugwiriska ntchito vyakusangika mu kupenja-penja uku. Mawupu na vigaŵa vya kupenja-penja vivwirepo pakuchitiska visambizgo pakukhumba kupereka mwaŵi ku ŵanthu mu madera agho ndondomeko zakukhala wakutolapo lwande

kupenjereza na kugwiriska ntchito ivyo vyangika kufuma mu kupenjereza uku. Pamutu wakuti kukhumbikira kwa ulovi wa wimali wachokowachoko pa kagwiriskiro nchito kawemi ka vinthu, kusangika kwa chakurya chiwemi, kumazga ukavu, chitukuko chakuyana kuskazgirapo maghanoghano gha DRM na CCA.

11.10 Vyaro na magulu ghose ghakukhwasiska wimalimbikiske kupenja-penja vya kagawiro ka ntchito kusazgilapo wanthu wakufuma ku vyaro vinyake mwa vinyake ngati ndi vya umoyo, masambiro, kupanga maghanoghano pa maubale pakati pa wanakazi na wanalume pakukhumba kupanga ndondomeko zakuwovwira kuti paleke kuwa kupambaniska pakati pa wanakazi na wanalume pa nchito ya ulovi. Ntchito yakulimbikiska kuti paleke kuwa kupambaniska pakati pa wanakazi na wanalume yichitike pamoza na kupenja-penja pa nyengo iyo ndondomeko zikunozgeka, mapulogalamu na vitukuko vya madera gha ndondomeko pakukhumba kunjirirapo pa nkhani zakukhwaska kuleka kupambaniska pakati pa wanakazi na wanalume. Vimanyikwiro vya kuleka kupambaniska pakati pa wanalume na wanakazi vigwiriskike nchito yakuwonerera na kumazgira kupambaniska pakati pa wanalume na wanakazi kweniso kuwona umo wovwiri uwo ungaperekeka.

11.11 Malo ghachokoghachoko ghakuchitirako ulovi, kweniso ghakukhwasiska wimalimbikiske kugwiriska ntchito somba na vyakurya vinyake vyamumaji mumapologalamu gha masambiro pakukhumba kulutiska panthazi kumanya uwemi wakurya somba na kugawa uthenga wakovwira kumanya uwemi wa somba.

12. Kukwezga kaghanaghano

12.1 Vyaro na magulu ghose ghakukhwaskika ghovwire kukwezga

chiwerengero cha wanthu wakuchita ulovi uchoko-uchoko pakukhumba kuti watore nawo lwande pakumanga fundo. Nthewuraso, woneseskani kuti kayezgero na kusazgikana kwa chigaŵa cha malo ghachoko-ghachoko gha ulovi ghakusangika somba pamoza na wose wakukhwasiska pa malonda ya somba ghayimilirika makola kujumphira mu kupanga malango ghakunozgera wose. Chikhumbo-khumbo chapadera chiperekeke ku kukhumbikwa kwa kugwira ntchito pakukhumba kuwoneseska kuti wanakazi wakutora nawo lwande mu maudio. Usange nkhwakwenerera kupanga nthenda mwaŵi wapadera na ndondomeko ziperekeke pakukhumba kupa mwaŵi wanakazi kugwira ntchito mwakujijimira paŵekha pa nkhani zakukhumbikwa kwa iwo

12.2 Vyaro na magulu ghanyake ghakukhwaskiska wpereke, malango nga nkhwizira mu nchito zachitukuko pakukhumba kuzomereza ndondomeko za ulovi kupindula pakupanga mwaŵi wa kuchita malonda.

12.3 Magulu ghakukhwasiska ghose ghamanye kuti masambiro gha visambizgo vyakusazgilapo vize pachanya pa luso na vinthu ivyo vikumanyikwa kale ndipo kusambizgana kuti kusambira kwake kuwe waka kupusu na kweniso kwakufikira munthu waliyose, manyi mbanalume, wanakazi, wanthu wakusuzgika na wanthu wakugegeka. Kusazgilaposo apo, kusambira vinthu viphya kungaŵaso kusambira kwakuzizipizga na kusintha mwakwenerera kwa madera agho kukukhala ndondomeko kwakuyana na nthowa zakuchepesera kunangika kwa umoyo panji vinthu uko kukuchitika chifukwa cha ngozi zikuluzikulu (DRM) na kusintha kachitiro ka vinthu mwakukoleleranako na kusintha kwa nyengo (CCA)

12.4 Vigaŵa vyose vya Boma vipange vyamachitiko pakukhumba kwandaniska mahara na luso lwakovyira chitukuko chakukhaliska cha malo ghachokoghachoko

wakusangika (ulovi). Maghanoghano ghapadera ghaŵe pa chigaŵa chakuwona vya maboma ghachokoghachoko ivyo vikutorapo lwande mu ulamuliro na chitukuko pamoza na madera gha ŵalovi ŵachoko-ŵachoko kusazgirapo madera gha vyakupenja-penja.

13. Kukhazikiska wovwiri na kulondorozga

13.1 Magulu ghose ghakukhwaskisa ghalimbikiske vya kukhazikiska ndondomeko izi mwakukoleleranako na ivyo Boma likukhumba kupanga kweniso vyakuchitikachitika vinyake.

13.2 Vyaro na magulu na wose wakukhwaskisa balimbikiske kugwiriska ntchito wovwiri kweniso chuma. Ŵabwezi pa chitukuko, vigaŵa vya mawupu gha United Nations na mawupu ghanyake muvigaŵa ŵalimbikiske kovwira ŵanthu ntchito zakujipereka kufuma ku vyaro na kukhazikiska ndondomeko izi kusazgirapo kujumphira mu mikoreranako ya South. Wovwiri wungaŵa wa vinthu vyakukhumbikira, chuma, kukwezga malo ghakugwirirako ntchito, kugaŵana mahara na ulongozgi, maupangiri ghanyake, wovwiri pakunozga ndondomeko za Boma zakukhwaska malo agho kukusangika ndondomeko kweniso kusintha vilwero panji /vinthu vyakukhumbira.

13.3 Vyaro na magulu ghose ghakukhwaskika ghagwire ntchito pamoza pakukhumba kumanyiska ŵanthu vya ndondomeko izi kweniso kugaŵa mawuthenga ghakumasulira mu viyowoyero vinyake pakukhumba kupinduliska ŵakugwira ntchito m'malo ghachokoghachoko gha ulovi. Vyaro na magulu ghanyake vyakukhwaskika ŵawozge vilwero vyapadera vyakukhwaskila kuleka kupambaniska pakati pa ŵanakazi na ŵanalume kuti paŵe kugaŵana kuwemi kwa mauthenga ghakukhwaska kulekaniska uku na ntchito za ŵanakazi mu malo ghachokoghachoko

gha ulovi na kudidimizga ndondomeko zakukhumbikwa kulondezga pakukhumba kukwezga ŵanakazi na ntchito zawo.

13.4 Vyaro vikwenera kumanya kukhumbika kwa ndondomeko zakwendera malo na kovwira kumanya umo ntchito yakukhazikiskira ndondomeko zikwendera na kupenja-penja wakukhumba kumanya umo ŵanthu ŵakukondwerera na wanagwa wawo wakukhaka na chakurya chinandi mcharo kweniso kumazga ukavu kukhalepo. Ndongomeko zakuzomerezga vyakusangika pa kupenja-penja zikugwira ntchito za kunozgera ndondomeko na kwamba kuzigwiriska ntchito. Kupambaniska pakati pa ŵanakazi na ŵanalume kughanaghanilike nyengo yakwendera nchito pakugwiriska nchito nthowa, vimanyikwiro na mauthenga vyakughanaghanila kuleka kupambaniska pakati pa ŵanalume na ŵanakazi. Vyaro na magulu ghakukhwaskika vilongosole makola nthowa izo zikugwiriskika ntchito kuti ŵapurikiske makola na kulemba nchito zakugwira madera agho mukukhala ndondomeko pa nchito yakupwelelera vyachilengiwa kuti paŵenge chakurya chinandi na kumazga ukavu pakati pa ŵanakazi na ŵanalume.

13.5 Vyaro vidangirire pakukhazikiska magulu mu vyaro ivyo mungasangika mamembala kufumira ku vigaŵa vyakupambana-pambana na mawupu agho nga boma chara kuti ghadangilire kwamba kugwiriska nchito ndondomeko izi mwakwenerera. Ŵanthu ŵazomerezge ŵimilili ŵa madera agho kuri ŵalovi ŵachokoŵachoko ŵa somba kuti ŵatorepo lwande pakunozga na kugwiriska nthowa [zakukhazikiskira](#) ndondomeko izi zakugwiriska nchito nyengo yakwendera nchito.

13.6 Wupu wa FAO ulimbikiske na kovwirapo kukhazikiska kwa ntchito ya Global Assistance Programme na chakulata chakuti mapulani ghakugwirira nchito muvigaŵa ghavwire pakukhazikiska ndondomeko izi.

Ndondomeko Zambula Kuchichizga Zakuchiskira Ntchito Zichokozichoko Zakukhaliska Za Ulovi izo Zikukolelanako na Ntchito Yakuwoneseska kuti Wanthu wâli na Chakurya Chinandi na Yakumazga Ukavu izi ziri kunozgeka kuti zipereke ulongozgi wakovwirira ntchito zichokozichoko za ulovi pakulimbikiska maghanoghano ghoose agho fundo izi ziri kukhazikikapo na vinthu vyose ivyo fundo izi zikuyowoya. Ntheura, ndondomeko izi ziri kunozgeka kuti zovwire kuti kukhumbikira kwa ntchito zichokozichoko za ulovi, uko kulipo kale, kuwonekere, kumanyikwe, na kuchiskika kuti ntchito izi zovwire ntchito yakumazga njala na ukavu pa chalo chose. Ndondomeko izi zikuchiska ntchito za ulovi uwo ukuchitika mwakukoleranako na chitukuko chakukhaliska cha myoyo ya wanthu na cha chuma chakuphindulila miwiro yasono kweniso miwiro iyo yikwiza kunthazi, chomenemene mwakughanaghanira wâlovi wâchoko wâchoko na wanthu awo wâkugwira ntchito zichokozochoko zakukhwaska somba, kwambula kuluwa wanthu wâkusuzgika na wâkugegeka, ivyo vikuchiska kachitilo ka vinthu ako kakughanaghanira wanangwa wachibabikiro wa munthu nyengo zose.

ISBN 978-92-5-136048-4

9 789251 360484

I4356TUM/1/04.22